

Doğu Türkistan'ın Sesi

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır
A Publication of
Eastern Turkistan Foundation

Yıl-Year : 5. Cilt-Vol : 5. No: 18 Ağustos 1988

صوت تركستان الشرقية

من منشورات وقف تركستان الشرقية

ŞAMPİYON MOTOR YAĞI

TÜRKİYE RALLİ ŞAMPİYONLARINI
ALİ DACIOĞLU VE METİN ÇENKER
TAVSİYE EDERLER

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ

Sayı 18 Yaz 1988 Cilt 5

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır

VOICE OF EASTERN TURKISTAN

No. 18 Summer 1988 Vol. 5

A Publication of the Eastern Turkistan Foundation

Doğu Türkistan Vakfı
Millet Caddesi No .26/3, Küçüksaray Apt.
Aksaray,
İSTANBUL

Telefon 524 41 21

**DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ
KÜLTÜR VE BİLİM DERGİSİ**

Üç Ayda bir Çıkar

Sayı: 18, Cilt: 5, Yaz 1988

**VOICE OF EASTERN TURKISTAN
QUARTERLY JOURNAL OF CULTURAL STUDIES**

No.: 18 Vol.: 5 Summer 1988

*

KURUCUSU / ESTABLISHED BY

İsa Yusuf Alptekin

*

SAHİBİ / PUBLISHER

Mehmet Rıza Bekin

Doğu Türkistan Vakfı Başkanı

President of the Eastern Turkistan Trust

*

MANAGING EDITOR

Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu

*

BÜRO / BUREAU

Millet Caddesi No.26/3 Küçük Saray Apt.

AKSARAY- İSTANBUL, TÜRKİYE

Tel: 524 41 21

*

FİYAT / PRICE

Tek Nüsha

Yurt içinde / Inland: 1.500 TL.

Yurt Dışında / Other countries: \$(US) 5.00

Yıllık Abone / Annual Subscription

Türkiye içinde / Within Turkey: 6.000 TL.

Yurt Dışında / Other countries: \$(US) 15.00

*

FİLM ve MONTAJ

Ofset Repromat

Yüksel Caddesi 40/2, Ankara, Türkiye

Tel: 118 59 90

BASILDIĞI YER / PRINTED AT

FLASH MATBAACILIK, İSTANBUL

Dergi ve Doğu Türkistan Vakfı,

yazarın görüşünü paylaşmıyabilir.

Dergideki yazılar, kaynak gösterilerek

kullanılabilirler

*

The Journal and the East Turkestan
Trust do not necessarily agree with the
opinion of contributing writers.

Contents may be used citing the source.

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

I. Milletlerarası Türkistan Kültür ve Tarih Semineri

Mehmet Saray

Sayfa

3

***

Doğu Türkistan'ın İslam Tarihindeki Yerine Kısa Bir Bakış

Muhammad Ali Albar

Sayfa

8

***

A Brief Review of Eastern Türkistan's Contribution to
Islamic History

Muhakkad Ali Albar

Page

26

***

The Kazakh Turks of Eastern Türkistan from a
Historical Prospective

Muhabay Engin

Page

56

***

Dr. Mesud Baykozu'yu Vefatının 38. Yılında Anıyoruz

A. Şektir Turan

Sayfa

58

***

Ahmet Hacı Pahta'yı Vefatının 10. Yılında Anıyoruz

Mehmet Rıza Bekin

Sayfa

62

I. MİLLETLERARASI TÜRKİSTAN TARİH ve KÜLTÜR SEMİNERİ

(6-8-Nisan,1988,İstanbul)

Yazan: Doç. Dr. Mehmet Saray Sevgili Doğu Türkistan'ın Sesi
Okuyucuları,I. Milletlerarası Türkistan Tarih ve
Kültür Semineri 6-8 Nisan 1988'de İstanbul
Atatürk Kültür Merkezinde yapıldı.Türkistan adıyla ilk defa böyle bir
seminerin yapılmasından maksat ne idi.
Herşeyden evvel Türkistan'nın adının unu-
tulmasını önlemek, Şarki ve Garbi
Türkistan'da yaşayan 60 milyondan fazla
Türk'ün, Türk milli kültürünün ve tarihinin
bölünmez bir parçasını teşkil ettiğini ortaya
koymak, ilk amacımızı teşkil ediyordu.
İkinci hedefimiz ise, Türkistan'ı, özellikle yirmi
milyona yakın kardeşimizin yaşadığı Doğu
Türkistanı tanıtmak idi.Doğu Türkistan Vakfı (DTV)
yöneticileri olarak kıymetli Başkanımız M.
Rıza Bekin Paşa ile benideniz, uzun bir
hazırlık döneminden sonra
gerçekleştirdiğimiz bu seminerin pro-
gramında yer alan Türk ve yabancı ilim
adamlarından ve sundukları tebliğlerden
burada kısaca bahsetmek isterim.Doğu Türkistan Vakfının kurucusu ve
fahri başkanı Sayın İsa Yusuf Alptekin'in kısa
ve veciz konuşmasından sonra Vakfın
Başkanı Sayın Mehmet Rıza Bekin, Açış
konuşmasında DTV'nin gayeleri hakkında
bilgili verdi ve Seminerin, bu gayelerden
birini teşkil ettiğine işaret etti.Bu konuşmalardan sonra iki misafir
bilim adamı söz aldı. Bunlardan Dr.
S.Enders Wimbush (İngiltere'den), Doğu
Türkistan davasına hizmet edenlerden
uzun uzun bahsettikten sonra, Türkiye'de
Türkistan adı ile böyle milletlerarası bir
seminerin düzenlenmesinin son derece
önemli ve sevindirici olduğunu ifade etti.
Son yıllarda Türkistan Türklerinin meseleleri-
nin milletlerarası konferanslarda elealınmasında büyük hizmetleri geçen Dr.
Wimbush'un sözleri Seminere katılanlar
tarafından alkışlarla karşılandı. İkinci misafir
konuşmacımız bir Şarki Türkistan dostu olan
Dr. Mumammad Al-Abudi (Suudi Arabi-
stan'dan) idi. Dr. Al-Abudi, yaptığı uzun
konuşmada Doğu Türkistan Türklerinin şanlı
tarihinden bahsederek bugün içinde bu-
lundukları kötü şartlara üzülüğünü ifade
etti. Al-Abudi İslam ülkelerini Doğu Türkistan
Türklerinin meseleleri ile daha yakından il-
gilenmeye davet etti.Bu iki misafirimizden sonra sırada
bendenizin konuşması vardı. Tamamı der-
gimizde neşredilecek olan bu konuşmam
da özetle şu üç önemli noktayı dile getir-
dim. Şarki ve Garbi Türkistan tarihinin ve
kültürünün Türk tarihinin ve kültürünün
bölünmez birer parçası olduğu, inkarı
mümkün olmayan bir gerçektir. Durum bu
olunca Türkistan Türklerinin tarihlerinin ve
bugünkü meselerinin Türkiye'deki okullarda
gençlere öğretilmesi gerekmektedir. Zira
Türkistan Türklerinin de Türkiye Türkleri
kadar "Türküm ve müslümanım" demeye
hakları vardır. Daha sonra her zaman dile
getirdiğim şu önemli hususu söyledim.
Türkistan'ın unutulmasını istemiyorsak,
Türkistan tarihini ve kültürünü tanıtmak is-
tiyorsak, Türkistan meselelerini yetkili
kişilerce ortaya konmasını istiyorsak mut-
laka bu sahada ilim adamı yetiştirmek
mecburiyetindeyiz; bunun başka bir yolu
yoktur.Seminerin I. Oturumu, Dr. Al-Abudi ile
Prof. Dr. E. İkramoğlunun müşterek
başkanlığında gerçekleşti. İlk tebliği,
Türkistan kültürünü yıllardır işleyip dünyaya
tanan bilim adamlarından Prop. Dr. Ed-
ward Allworth (A.B.D.) verdi. Türkistan
kültürünün dünya kültürlerine, medeniyetle-
rine tesirlerini ve katkılarını veciz bir şekilde
anlatan Prof. Dr. Allworth, Türkiye'de
Türkistan'la ilgili bu çalışmalarını görmekten
son derece memnun kaldığını söyledi.

Programa göre Seminerin ikinci konuşmacısı olan Prof. Dr. Alexandere Benignsen (Fransa) bir kalp ameliyatı geçirdiği için doktorları seyahat etmesine izin vermemiş, seminerimize katılamamıştır. Türkistan tarihine büyük hizmetleri geçen Prof. Benignsen, seminerimize mutlaka gelmek istediğini, ancak sağlık durumunun buna elvermediğinden çok üzülüğünü . DTV'na telefonla ifade etme nezaketini göstermiştir (Son anda aldığımız habere göre bu değerli bilim adamını yitirmiş bulunuyoruz).

Üçüncü konuşmacımız, Suudi Arabistan'lı Türkistan muhiblerinden Dr. Muhammad Ali Albar idi. kendisi tanınmış bir tıp doktoru olmakla birlikte "Doğu Türkistan'ın İslam Tarihindeki Yeri ve Rolü" hakkında sunduğu tebliğ son derece güzel ve ilgi çekiciydi. Dr. Albar'ın Türkistan sevgisi ile dolu tebliğini dinliyen herkes, özelde Doğu Türkistan'ın, genelde Türklerin, İslamın savunulması ve yayılmasında ne denli büyük katkılardada bulunduğunu bir Hicaz'lı araştırmacıdan dinleyerek mutlu oldu ve kendisini takdir etti.

Öğle vakti misafirlerimize takdim ettiğimiz Türkistan folklorü ve müziği, herkesi mestetti. Türkistan'lı genç folklorcüler ve müzikşinaslar dinleyenlerin Büyük takdirini kazandı.

Öğleden sonra başlayan ve başkanlığını kimekli hocamız Prof. DR. Tark Somer'in yaptığı II. oturumun ilk tebliğini sayın Muzaffer Özdağ verdi. Kendisi iyi bir kurmay subay olan sayın Özdağ'ın Doğu Türkistan'ın askeri ve stratejik önemi hakkında yaptığı konuşma, dinleyen herkesin takdir ve beğenisini kazandı.

Bu arada 1987 Nisanında Londra'da yapılan Orta Asya Konfransında Seminerimize mutlaka katılacağını belirtmiş olan Dr. Andrew D.W.Forbes'in gelemeyişi bizleri üzdü. Dileğimiz Dr. Forbes'in Doğu Türkistan çalışmalarına başarıyla devam etmesidir. Bi-

lindiği üzere Dr.Forbes, Doğu Türkistan'ın 1911-1949 dönemine ait siyasi tarihini övgüye layık bir yansızlık ve billmsellikle kaleme alarak takdir toplayan bir İngiliz bilim adamıdır.

II. Oturumun ikinci konuşmacısı Dr. Engin Muhabay idi. Kendisi Kazak Türklerinden olan genç ilim adamı, Doğu Türkistan'da yaşayan ve sayısı bir milyona yaklaşan Kazak Türkleri'nin tarih ve kültürü ile bugünkü meseleleri hakkında doyurucu bilgi verdi. Dinleyicilerin takdirini kazanan Dr. Muhabay ümid ediyoruz ki, bu sahadaki çalışmalarına aralıksız devam edecektir.

İlk günün son konuşmacısı, Turizm Geliştirme Vakfı Başkanı sayın bayan Ayça Adalılar idi. Sayın Adalılar'ın tebliği, Türkistan'ın halıçığı üzerinde oldu. Çok zengin bir sılayt gösterisiyle süslenen konuşmasında bayan Adalılar, Türk halı sanatının tarihçesi hakkında ve Türkistan halıçılığı üzerinde çok güzel bilgiler verdi. Bununla da yetinmeyen Sayın Adalılar, beraberinde getirdiği nefis halı örneklerini de sergiliyerek büyük takdir topladı.

Seminerin ikinci gününde III.Oturumun başkanlığını iki muhterem hocamız, Prof Dr. Emin Bilgiç ve Prof. Dr.Şükrü Elçin yaptı. İlk konuşmacı, ömrünü Türkistan davasına ve tarih araştırmalarına hasretmiş olan dostumuz Dr. Baymırza Hayit idi. Türkistan sevgisiyle dolu heyecanlı konuşmasında Dr. Hayit Şarki ve Garbi Türkistan tarihi araştırmalarının önemli meselerini ortaya koydu. Türkiye'de bir Türkistan araştırmaları mesleği'nin olmayışını, bu sahada yeterli sayıda ilim-adamı yetişilememesi yüzünden Türkistan tarihinin tam olarak yazılmadığını, bunun ise büyük bir eksiklik yarattığını dile getirdi. Büyük bir ilgi ile dinlenen Dr. Hayit'in konuşması alkışlarla karşılandı.

III.Oturumun ikinci konuşmacısı, bir Türk dostu olan Dr. Paul B. Henze idi. Çok kapsamlı bir tebliğ hazırlayan Dr. Hanze (A.B.D.), Yakub Beg devrinde Doğu Türkistan üzerinde Rus-İngiliz rekabetini

çeşitli yönleriyle ortaya koydu. Bir dönem Amerika Birleşik Devletlerinin dış politikasının belirlenmesinde rol almış olan değerli fikir adamı ve araştırmacı Dr. P. B. Henze'nin konuşması dinleyenler tarafından takdir ve alkışlarla karşılandı.

Üçüncü konuşmacı olarak bendeniz (Doç. Dr. Mehmet Saray), Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan arasındaki münasebetlerden bahsettim. Çoğu kimse-nin zannettiği gibi, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'ı, özellikle Şarki Türkistan'ı, unutmadığını, iyi münasebetler geliştirdiğini ve Doğu Türkistan'lı kardeşlerine askeri yardım yaptığını belgelerıyla izah ettim. Osmanlı Türkiyesinden sonra Cumhuriyet Türkiyesinin de Doğu Türkistan'ı unutmadığını, Doğu Türkistan'lı kardeşlerimizin refahı, mutluluğu ve selameti için elden geleni yapmaya hazır olduğunu söyledim.

Aynı oturumun dördüncü konuşmacısı ise Doç. Dr. Ahmet Rıza Bekin idi. İyi bir Sino-log olan Doç. Dr. A.R.Bekin, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Doğu Türkistanda meydana gelen Kızıl Hareketlerini hem Çin'çe ve hem de Uygur'ca belgelere dayanarak izah etti. Sayın Doç. Dr. Bekin'in konuşması da diğer konuşmacılar gibi alkışlarla karşılandı.

Öğle vakti misafirlerimize Türkistan'ı tanıtıcı bir film seyrettirdik. Muhtelif zamanlarda Doğu Türkistan üzerinde çekilmiş olan filmlerin bir karması olan bu film,değerli TRT yöneticilerince Seminerimiz münasebetiyle DTV'na temin edilmişti. Filmi seyreden herkes, adeta Doğu Türkistan'ı yerinde görüp yaşadı.

Öğleden sonra başlayan IV.Oturumun başkanlığını hocamız Prof. Dr. Orhan Oğuz ile Dr. Baymırza Hayit yapıyorlardı. Bu oturumun ilk konuşmasını, ataları Kaşgar'dan gelmiş olan Prof. Dr.Mehlika Aktolga Kaşgarlı hanımefendi (Fransa'dan) yaptı. Uygurların İslamiyet öncesi sosyal hayatları üzerinde kısa bir açıklama yaptıktan sonra "Uygur Nasturi Hıristiyanlığı Hakkında Düşünceler" konulu bildirisini sundu. Prof. Dr. Kaşgarlı büyük bir

ilgi ile dinlendi ve hararetle alkışlandı.

Türkistan Kültür ve Tarih Sempozyumu'nun en güzel konuşmalarından birini de Doç. Dr. Timur Kocaoğlu yaptı. Buhara Cumhuriyeti'nin Reisicumhuru rahmetli Osman Hoca (Kocaoğlu)'nın oğlu olan Timur Kocaoğlu, Türkistan lehceleri üzerinde yaptığı kıymetli araştırmaları, konu ile ilgili çevrelerin takdirini zaten kazanmış durumda idi. "Türkistan kültürünü Öğrenmede Türkistan Lehçelerinin Önemi" konusundaki konuşmasıyla kendisine bağlanan ümidlerin boşuna olmadığını bir kere daha ortaya koydu.

İkinci günün son konuşmacıları iki dilci idi; Prof.Dr. Kenan Eraslan ve Dr.Charles Carlson(A.B.D.). Dr. Charles Carlson "Uygurca Çalışmanın Önemi", mevzuunda verdiği güzel tebliğ ile kendisini dinleyen her kesin taktirini kazandı. Şarki Türkistan tarihi ve kültürü, özellikle modern devri, üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların mutlaka Uygur lehcesini öğrenmeleri gerektiğini ortaya koydu.

Eski Türk lehceleri mütahassısı olan Prof. Dr. Kemal Eraslan ise, "Karahanlı Türkçesi'nin yapısı" hakkında sunduğu gayret doyurucu bir bildiri ile bu sahanın en iyi uzmanlarından biri olduğunu ortaya koydu.

8 Nisan 1988 günü Prof. Dr Muherrem Ergin başkanlığında başlayan V. Oturumunda ilk tebliği Doç. Dr. Osman F. Sertkaya sundu Türk Kültürünün Türk dili ile yazılı ilk belgelerini teşkil eden "Eski Türk Yazıtları" hakkında yaptığı konuşma ve gösterdiği slaytlarla dinleyenlerin haklı takdirini kazanan Dr. Sertkaya, bu vesileyle kitabelere olan vukufunu da ortaya koymuş oldu.

V. Oturumun ikinci tebliğini Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu sundu. Uygur tarihi uzmanı olan Prof. Çandarlıoğlu,uzun bir devri kapsayan tebliğini büyük bir vukufle sunarak Uygur tarihinin kültürümüzdeki yerini güzelce açıkladı.

Karahanlı tarihi mütehassısı Prof. Dr.

Reşat Genç ile Doğu Türkistan'ın Moğollar ve Timurlular devri mütehassısı olan Doç. Dr. İsenbike Toğan Arıcanlı'nın mazeretleri sebebiyle gelemeyişleri bizleri üzmüş ve kendilerinin yokluğunu heskes hissetmiştir.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel hocamız rahatsızlığı dolayısıyla gelemeyince VI. Oturumun başkanlığını Prof. Dr. Şerif Baştan hocamız yaptı. Bu panelin ilk konuşmasını bayan Prof. Eden Naby (A.B.D.) yaptı. Eşi Prof. Richard Fryes ile birlikte Doğu Türkistan'a yaptığı seyahat izlenimlerini anlatan Dr. Naby, Çinlilerin, Doğu Türkistan kültürünü sistemli bir şekilde tahrib ettiklerini, buna mani olunması gerektiğini vurguladı ve Doğu Türkistan hakkında çeşitli slaytları gösterip herkesin takdirini kazandı.

V. Oturumun son konuşmacısı Erkin Alptekin idi. Doğu Türkistan davasının önderlerinden İsa Yusuf Alptekin'in oğlu olan Erkin Alptekin, Doğu Türkistan meselesi hakkında verdiği tebliğ ile Çin idarecilerinin Doğu Türkistan siyasetinde samimi davranmadıklarını söyleyerek Doğu Türkistan halkının çeşitli mahrumiyetler altında yaşadığını dramatik bir şekilde ortaya koydu ve dinleyenleri oldukça duygulandırdı.

Burada üç gün öğle yemekleri arasında verilen müzik ziyafetlerinden kısaca bahsedeceğim. Dr. Rahmi Güvenç başkanlığındaki kıymetli koronun Türkistan musikisinden çeşitli örnekler sunduğu konser, dinleyen herkesi tam manasıyla büyüledi. Şarki ve Garbi Türkistanlı gençlerin hazırlayıp sundukları Türkistan oyunları ve Türkistanlı ses sanatkarı M. Sabir Karger'in bu güzel oyunlara katkıları ayrıca zevkle seyredilip dinlendi. Diğer taraftan sayın TRT yetkililerinin lütfedip verdikleri Doğu Türkistan konulu film de büyük bir ilgi ile seyredildi.

Seminerin son gününün son programı, bir panel idi. Başkanlığı tarafımızdan (Doç. Dr. Mehmet Saray) yapılan paneldeki konuşmacılar şunlar idi: Prof. Dr. Kemal Karpat, Dr. Baymırza Hayıt,

Dr. Agah Güner ve Aydın Balak.

Panel'in ilk konuşmacısı olan Prof. Dr. Kemal Karpat, Türkistan tarihini ve kültürünü araştırmanın, bilhassa Afganistan'ın Rus işgaline uğramasından sonra, daha cazip hale geldiğini ifade ederek özetle şunları söyledi: "Türkistan Türklerinin bugünkü meselelerini ve tarihini öğrenmenin Türkiye için önemi büyüktür. Türkistan meselesini iki şekilde duyurabiliriz: a) Türkistan tarihini araştırarak; b) Türkistanlı alimlerinin İslama yaptıkları hizmetleri anlatarak. İslam ülkelerinin de dikkatlerinin çekilebileceği bakımından bu ikinci yolun daha önemli olduğu, gayet açıktır." Prof. Karpat daha sonra şunları söyledi: Gorbaçev'in açıklık politikası gerçekleşir ise, Türk kültürü içinde yerini almış olan Türkistan belkide ileride Türkiye lehine iyi bir lobi oluşturabilirler.

Panel'in ikinci konuşmacısı Dr. B. Hayıt ise özetle şunları söyledi: Avrupa, Amerika ve Asya ülkelerinin çoğunda "Orta Asya Araştırmaları Merkezi" bulunduğu halde Türkiyede bir Türkistan araştırmaları merkezinin bulunmasını bizler için üzücü bir durumdur. Aynı şekilde, tam bir Türkistan tarihinin yazılmayışının bizler için ne kadar acı olduğunu belirtmek istiyorum.

Dr. Hayıt'ın yurakıdaki sözleri büyük alkışlarla karşılanmıştır. Üçüncü konuşmacımız ise eski Ticaret Bakanlarından kıymetli fikir adamı Dr. Agah O. Güner idi. Dr. Güner özetle şunları söyledi: "Bu güzel kongre ile milli kültürümüzün unutulmaya veya unutturulmaya yüz tutmuş bir devri, sahanın mütehassısları tarafından ortaya konmuştur. Uzun zamandır Türklük davası ile ilgili böyle bir seminer yapılmamıştı. Bu Semineri tertipleyenlere teşekkür ve takdirlerimi bildiririm. Zira yakın geçmişimizde Türklük meseleleri ile uğraşanların ne büyük haksızlıklara uğradığını hepimiz hala acıyla hatırlamaktayız." Dr. Güner'in bu sözleri, dinleyenler tarafından coşkuyla alkışlandı.

Panel'in son konuşmacısı ise Türkiyemizin önde gelen iş ve fikir adam-

larından Aydın Bolak İdi. Bolak kısaca şunları söyledi: "Türk aydını, hem kendine hemde milli davalara yeterince sahip çıkamamaktadır. Bu ise başımıza çeşitli müsibetlerin gelmesine ve haklarımızın gasbedilmesine sebep olmaktadır. Bu zaaflarımızı düzeltecek inançlı çalışkan, birbirini seven ve destekleyen gençler yetiştirmek yegane çıkar yolumuz olarak görünüyor. Bu seminer vesilesiyle müşahade ettiğim hususlardan birkaçını burada söylemek istiyorum. Demin eksikliğini hissettiğimi söylediğim gençlerin pek çoğunu burada görüyorum. Milli kültürümüz için, Milli bekamız için bu gençlerin birbirini severek ve destekleyerek çalışabileceği müesseseler de kurulmuş bulunmaktadır. Doğu Türkistan Vakfı ve benzerleri bunun en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Bundan sonra yapılacak iş ortadadır: çalışmak, çalışmak ve yine çalışmaktır." Sayın A. Bolak'ın bu güzel sözleri dinleyenleri çoşturmuş ve şiddetle alkışlara sebep olmuştur.

Mehmet Rıza Bekin
Doğu Türkistan Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı

Bu güzel tablo ise, M.Rıza Bekin Paşam ile bendenizin duyduğu bütün yorgunlukları unutturmuştur. Gelecekte Türkistan'la ilgili daha güzel ve daha başarılı seminerlerde buluşmak ümidiyle saygılar sunarım efendim.

Doç. Dr. M. Saray

DOĞU TÜRKİSTAN'IN İSLAM TARİHİNDEKİ YERİNE KISA BİR BAKIŞ

Yazan:Dr. Ali Albar

[Doğu Türkistan Vakfı tarafından 6-8 Nisan,1988 'de Atatürk Kültür Merkezinde Düzenlenen I. Uluslararası Türkistan Kültür ve Tarih Seminerine sunulan tebliğden özet tercümedir. Arapça ve İngilizce orijinal metinler, Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisinin ilgili bölümlerinde yer almaktadır.]

TÜRKİSTAN'IN COĞRAFYASI: : batıda Hazar Denizi'nden doğuda Altay Dağlarına; güney-batıda Horasan ve Karakorum Gölü'nden kuzey ve kuzey-doğudaki Ural Dağlarına ve Sibirya'ya kadar uzanır. Başka bir anlatımla Türkistan, Orta-Asya'da olup kuzeyinde Sibirya ve Moğolistan, güneyinde Afganistan, Keşmir ve Tibet, doğusunda Çin ve batısında İran ve Kazvin (Hazar) denizi vardır.Yüzölçümü yaklaşık 5.000.000 km² olan Türkistan, ikiye ayrılır:

1- Batı Türkistan:

Sovyet yönetimi altında olup beş federal cumhuriyete ayrılır: Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan. Yüzölçümü, 4.106.000 km², nüfusu da -çoğu müslüman olmak üzere-30.000.000'dan fazladır.

2- Doğu Türkistan:

Çin yönetimi altındadır. Çinliler buraya Sinkiang yani "Yeni Sömürge" adını vermişlerdir. Yüzölçümü 1.710.745 km², nüfusu da 15.000.000'dur. Mao Tse Tung'un başlattığı kültür devriminden sonra yoğunlaşan Çinleştirme süreci sonucu olarak bölgede etnik Çin'li nüfusu oranı artmaktadır.

Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmını çöller oluşturur. Ülke, doğudaki Pamir Yaylası'ndan batıdaki Çin sınırına uzanan Tanrı Dağları ile ikiye ayrılır. Kuzey kısmı, Cungariya Havzası olarak bilinir ve çöllerden, otlaklardan oluşur. Güney kısmı ise Tarım nehri havzası olarak anılır.Tarım nehri Karakorum Dağlarından doğar ve Karaboran gölüne dökülür. Uzunluğu 1.600 km. olan bu nehir sayesinde topraklar verimlidir ve

tarıma uygundur, özellikle pamuk üretilir. Geri kalan yerler ise otlaklardan ve kurak çöllerden oluşur. En önemli şehirleri: Başkent Ürümqi, şanlı bir geçmişe sahip olan Kaşgar, Yarkent ve Hotan'dır.

Yakut el-Hamavi, Mu'cem'ul-Buldân adlı eserinde Türkistan'ı "Türkistan, bütün Türk ülkelerini bir arada toplayan bir isimdir", şeklinde tanımlar.Barthold ise Türkistan'ı tanımlarken sadece Amuderya (Ceyhun) ve Sirderya (Seyhun) nehirleri arasındaki Maverâünnehir bölgesini ele alır. Seyhun (Sirderya) nehrinin doğusunda bulunan ve Çin'e kadar uzanan, Türklerin yerleştiği, müslüman coğrafyacılardan Türkistan dedikleri ve bugün de resmi olarak Sinkiang adıyla ve genelde Doğu Türkistan olarak adlandırılan bölgeden ise söz etmemiştir. Bununla birlikte Barthold, Türkistan ismi ile - genel olarak- Türk ülkelerinin kastedildiğini itiraf etmiştir. Yani, İslâm ülkeleri ile Çin ülkeleri arasında uzanan ve Türk ve Moğol göçerlerinin oturduğu bölgeler olduğunu belirtmiştir(1).

Hiç şüphe yok ki, Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki Maverâünnehir, sayı ve kuvvet bakımından Ari ırkına üstünlük sağlayan Türk ırkının faaliyetlerine sahne olmuştur. Sonra İslam gelmiş ve bu ülkeleri birleştirmiştir. Maverâünnehir'i idare altına almak için harekete geçen Türkler, bununla da yetinmeyerek Bağdat'a ve oranın idaresine çok kısa zamanda hakim olmuşlardır. Türkler, H.4. asırdan H. 14. asrın başlarına kadar bütün İslâm aleminde zaferden zafere koşmuşlardır.

Bugün Doğu Türkistan olarak bilinen Turan ülkesinden gelen Türkler, bu on

kurtarmış ve haçlı yürüyüşünü durdurmuştur. Türkler, soy olarak yakın oldukları Moğol ırkı ile de karışarak İslâm'ın daha önce hiç ayak basmadığı yeni ufuklara uzanmıştır.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA İSLAM:

Yakut el Hamavi'nin Mu'cem 'ul-Buldan adlı eserinde şöyle anlatılmaktadır: "Emevi Halifesi Hişan bin Abdulmelik, o devrin Doğu Türkistan hükümdarına (Mütercim notu: sınır bölgesindeki Bey'lerden biri olması mühtemeldir.) bir elçi gönderip onları İslâma davet etmiş. Elçi, hükümdarın yanına vardığında, onun, bizzat kendi eliyle eğer yaptığını görmüş. Elçi ona müslüman olmayı teklif etmiş ve İslâmın şartlarını söylemiş. Bu şartlar arasında soygunculuk ve yağmacılık yoluyla yaşamamak da varmış. Ertesi gün hükümdar adamlarını toplamış. Sayıları yüz bini aşıyordu. Onları elçiye göstererek demişki: "Bunlar arasında, ne terzi, ne ayakkabıcı, ne hacamatçı ve ne de çiftçi var. Bunlar müslüman olup İslâmın şartlarına bağlı kalsalar ne yiyecekler? (Yani, sanat ve meslek sahibi olmadıkları için, soygunculuk ve yağmacılık yapmadan nasıl geçinecekler?.) Oldukça güçlü olmalarıyla ün yapan bu millet (Türkler), İslâm ordularının temel direği olmuş ve askeri gücü ele geçirdikten sonra müslümanların emir ve sultanları olmuşlardır(2).

Doğu Türkistan, Batı Türkistan'a göre daha geç müslüman olmuştur. Batı Türkistan'ın müslümanlarla savaşı, İslâmın erken devirlerinde başlamıştır. Barthold, Makdisi'den naklederek, Halife Hz. Osman tarafından Muhammed bin Cerir komutasında Türkistan'a gönderilen İslâm ordusunun, İspirbulân yakınlarındaki Fergana bölgesinde Türkistanlılarla yaptıkları savaşta 2700 sahâbi ve tablinin şehit olduklarını zikreder.

Bu haber -eğer doğruysa- müslümanların çok erken bir devirde Batı Türkistan'ın içlerine kadar ilerlediklerini gösterir. Bilindiği gibi Sahâbeden el-Hakem bin Amr, 670 yılında yani Muaviye'nin hilafeti sırasında Ceyhun (Amuderya) Nehri'nin aşan ve Soğut ülkesini fetheden ilk

müslümandır.

Daha sonra Ubeydullah bin Ziyad, Beykend ve Buhara'yı (Yıl: 674), Said bin Osman bin Affan da Semerkand'ı fethetmişlerdir. Semerkand'ın fethedildiği savaşta peygamberin amcası oğlu Kasım bin el-Abbas da şehid olmuştur. Bütün bunlar, Muaviye'nin hilâfeti sırasında olmuştur.

Musa bin Abdullah bin Haşim 689 yılında Tirmiz'i fethetmiştir. Maverâünnehir ülkeleri fatihi olarak kabul edilen Kuteybe bin Müslim el-Bâkili de 706-714 yılları arasında bu bölgelerde İslâmı iyice yerleşmiştir. Ordularıyla Çin sınırına kadar uzanan Kuteybe'ye Çin İmparatoru boyun eğmiş ve ona cizye göndermiştir. Kuteybe bin Müslim el-Bâhili, Batı Türkistan'da İslâmı yerleştiren ve yayan ilk kişi olarak bilinir. Barthold'un ifadesine göre Kuteybe'nin mezarı, halen Fergana bölgesindeki Kâh köyündedir. Halk onu Şeyh Kuteybe olarak bilir.(3) Fergana mintikâsındaki Hokant'da ise Hz. Ali'nin torunu Ali Zeynelâbidin'in oğlu Abdullah'ın türbesi vardır (ölüm tarihi: 741)

Kuteybe bin Müslim her ne kadar Hicri I. asrın sonlarına doğru Kaşgar'ı fethetmişse de, Doğu Türkistan'ın İslâma girişi sonraki devirlerde olmuştur. Bu da, Karahanlı İmparatorluğunun hakani Satuk Buğra Han'ın İslâma girdiği 943 yılları civarındadır.

Satuk Buğra Han, kendisini İslâma davet eden müslüman-sufi propagandistlerin gayretleri sonucu müslüman olmuş, kendisiyle birlikte 200.000 çadır (veya otak) yani yaklaşık 1.000.000 kişi de müslümanlığı seçmiştir. Torunu Harun Buğra Han adına para basılmış ve ülkesi genişleyerek Batı Türkistan'ın bir kısmını da içine almıştır. Onun devrinde büyük bir edebi ve ilmi kalkınma başlamış, Türk Dili de Arap harfleriyle yazılmıştır. Yine onun devrinde ziraî alanların beşte biri, medrese vakıflarına ait idi.

Bütün bunlara rağmen Doğu Türkistan'da birçok kişi İslâma uzak kalmış ve Doğu Türkistan, İslâma düşman bir ülke haline gelerek komşu bazı müslüman bölgeleri tehdit etmeye başlamıştır. Bunlar

arasında, Balasagun'a yerleşen ve Altınordu kabilesi gibi İslâmı sonradan kabul eden Karahitay Devleti de vardı (4).

Sultan Alaeddin Muhammed el-Harezmi, Karahitaylarla yaptığı savaşlarda her ne kadar kesin zaferler elde etmişse de onları ortadan kaldıramamıştır. Karahitaylar, Cengiz Han tarafından ortadan kaldırılmış ve ona katılmışlardır. Moğol'lar, Altınordu Kabilesi birlikte müslüman olmuşlardır.

Çin, eskiden beri İslâma karşı koymak için Balasagun yönetimine askeri yardımda bulunuyordu. 751 yılında Ziyad bin Salih komutasındaki İslâm ordusu ile Kao Hsien komutasındaki Çin-Türk kuvvetleri arasında büyük bir savaş meydana geldi. Bugün Kırgızistan'daki Tıraz şehri yakınlarında yapılan ve Talas savaşı olarak bilinen bu muharebede müslümanlar kesin bir zafer elde ettiler. 50.000 Çinlinin öldürülüp 20.000'in de esir alındığı bu savaştan sonra Çin uzun süre Türkistan'a müdahale edemedi. Talas savaşından bir yıl sonra Emir Şurusne Çin'den yardım istedi. Ancak, Ziyad bin Salih'in ordusundan iyi bir ders alan Çinliler, buna yanaşmayıp başkalarının işlerine karışmamayı tercih ettiler.

Orta-Asya'da, İran'dan Kuzey Afganistan'a kadar hüküm süren Samanlılar, özellikle İslâm dininin Doğu Türkistan'da yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu konuda Dr. Hasan Ahmed Mahmud, -Orta Asya'da İslâm adlı eserinde şöyle diyor: "Samanlıların yaptıkları ölümsüz hizmet, sadece cihad değildir. Aksine onlar, Doğu Türk alemini de İslâm uygarlığına katmışlardır. Samanlılar, bir yanda kılıçla cihad yapıp düşmanlarını itaatleri altına alırken, diğer yandan da barışçı ve müjdeci bir şekilde yaklaşıyorlardı."

Buhara, Semerkand ve Fergana medreseleri, çeşitli Türk boyları devrinde faaliyet göstermiştir. En görkemli çağını, Doğu Türklerinin İslâma davet edildiği hicri IV. asırda yaşamıştır. Bu mübarek cihada, fakihler, mutasavvıflar, tüccarlar ve emirler de katılmıştır. Barthold diyor ki: "Bu mutasavvıflar, fakihlerle birlikte İslâm'ı yaymada büyük rol oynamışlardır. Fakihler, aydın

tabakaya hitap ederken, mutasavvıflar da avam tabakasına tesir etmeye çalışıyorlardı. Bunlar, doğruluk ve dürüstlükleri, iman ve zühdleri ve yaşadıkları sade hayatlarıyla toplulukların gönülerini kazanıyorlardı" (5).

Bu kişiler, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın da gönlünü fethetmişler ve Buğra Han, 200.000 çadır (yaklaşık) 1.000.000 kişi ile birlikte müslüman olmuştur (Yıl: 943). Satuk Buğra Han'ın torunu Harun bin Musa, Şihabud-devle, Zahirud-devle gibi lakaplar almış ve bu lakaplar, 992 yılında Baytak tarafından bastırılan sikkelere işlenmiştir.

Karahanlılar, henüz müslüman olmayan doğu bölgelerinde İslâmı yaymak için büyük rol oynamışlardır. Karahanlı soyundan gele Kaşgar Hanı, 998 yılında cihad yolunda şehit olmuştur. Sınır boylarındaki bölgeler, Allah yolunda cihad için gönüllü olarak savaşan kişilerle doluydu.

Makdisi'nin belirttiğine göre sadece İsficab eyaletinden 70.000 mücahid çıkmıştır. Aynı şekilde Sebran ve Cend bölgeleri de gönüllü mücahitlerle doluydu. Başkentleri Sungak olan Kıpçaklar ise henüz müslüman olmamışlardı. Kıpçaklar, müslüman komşuları ile sürekli savaşmaktaydılar. Birçok Kıpçak çocuğu esir edilip Hilafet merkezine götürülmüştür. Kıpçaklar arasında, büyük İslâm komutanları çıkmıştır. Bunlar arasında, Mısır ve Suriye'de hüküm süren ve Moğolları püskürten Baybars ve Ayn Calut savaşının kahramanı olan Sultan Kutuz sayılabilir.

Karahanlılar, müslüman olduktan sonra gerek kendi ülkelerinde ve gerekse komşu bölgelerde İslâm dininin yayılmasında önemli rol oynamışlardır. 1043 yılında İslâm saflarına 10.000 Kırgız çadırı kazandırmayı başarmışlardır. Karahanlılar, İslâmı yaymak için mutasavvıf ve tüccarlarla birlikte bir taraftan Volga nehri kıyılarına diğer taraftan Tiyeşan (Tengri Dağları)'na gitmişlerdir.

Karahanlı müslümanlar, Abbasi halifelerine itaat ederek "Emiral-murinin'in Dostları" lakabını almışlardır. Halife Kadir

adına para basan ve onun adına minberlerde hutbe okutan Karahnlılar, hükümdarları İlik Han'a "Hakkın Yardımcısı" lakabını takmışlardır.

Kısa bir süre sonra Uygurlar, Çin kültüründen ayrılarak müslüman olmuşlar ve Arap harflerini kullanmışlardır. Doğu Türkleri arasında ilk müslüman olanlar, sonradan Türkmen olarak bilinen Karluk kabileleridir. Dokuzoğuz ve Oğuz kabileleri soyundan gelen Selçuklular ise Bağdat'daki hilafet merkezine hakim olmuşlar ve halifeden daha etkili hale gelmişlerdir. Selçuklular, Sultan Melikşah devrinde en büyük dönemini yaşamış ve Anadolu'nun büyük bir kısmını almışlardır.

Selçuklular, İslâm bayrağını çeşitli bölgelerde yükseltmede çok önemli rol oynamışlardır. Abbasi hilafetinin zayıflaması ile başlayan Haçlı ve Bizans saldırılarına karşı koyup onları geri püskürtmekle kalmamışlar, aynı zamanda bu büyük imparatorluktan (Bizans'tan) büyük araziler elde edip onun yıkılması için etkili olmuşlardır. Bir başka Doğu Türkistan boyundan gelen Osmanlılar ise, Selçukluların başladıkları işi bitirmişler ve Sultan Fatih'in 1453 yılında İstanbul'u fethetmesiyle, Bizans İmparatorluğuna ebediyen son vermişlerdir.

TÜRKİSTANLI EMİR VE ASKERLER:

İslâm devletleri, dört halife devrinden itibaren fethettikleri ülkelerde yaşayan insanlara iyi davranmaya ve dini konularda müsamahânın en iyisini göstermeye itina etmişlerdir. Bu da, fethedilen ülkeler halklarının akın akın İslâma girmesini sağlamıştır. Müslümân olduktan sonra bu milletlerden büyük askerler ve bu arada büyük alim ve edipler de yetişmiştir.

Sahabe devrinde de, yeni müslüman olanlar, ilim ve dinin büyük üstadları idiler. Bu kişilerin ilmi, zühdü ve takvası karşısında zalimlerin boyunları eğiliyordu. Bu alanlarda, Türklerin de büyük izleri vardır. Türklerden yüzlerce, hatta binlerce alim, müfessir, muhaddis, fakih, doktor, şair, edip, dilci, gramerci, coğrafyacı, matematikçi ve filozof çıkmıştır.

Bu konuda Hicri 2. asırdan itibaren Batı Türkistan'ın oynadığı rol apaçık bellidir. Buhara, 3. asırda, Sa'âlibi'nin de dediği gibi, zamanın ileri gelen kişilerin bir araya toplandığı, görkemli bir yerdi. Buhara, özellikle Samanlılar devrinde şöhretinin zirvesine ulaşmıştır. (Buhara, Samanlı idaresinin merkeziydi)

Gerçekten de Buhara ve havalisinin İslâm konusundaki rolleri, çok erken bir devirde başlamıştır. 674 yılında Buharayı fetheden Ubeydullah bin Ziyad, Buhara askerlerinden iki bin usta okçuyu yanına almıştı. Müslüman olan bu okçular, onun en iyi savaşçılarıydı.

İslâmî fütuhât akabinde, Türkler, genç İslâm devletine katılıyor ve İslâm askeri gücünün önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Bu sırada Emevi Devleti, idare olarak Araplardan oluşuyordu. Ancak Emeviler, diğer milletleri de ihmal etmemişler ve Berberi, Türk, Fars ırkını da İslâma sokup, İslâmî fütuhatta onlardan faydalanmışlardır. Nitekim, Endülüs'ü fetheden Tark bin Ziyad, Berberidir.

Ancak Emevilerin zalimliği, yönetimde tek başlarına kalmaları ve Arapları kayırmaları üzerine diğer milletler, özellikle Haşimoğulları ve Alevilerin etrafında toplanmışlardır. Aynı şekilde bir kısmı da, Emevi Devletini sürekli huzursuz eden Haricilerin safında birleşmiştir. Bunlar, Emevi devletine olan cesurâne isyanları ile onları yıkmışlardır.

Abbasi Devleti Horasanlıların omuzlarında yükselmeye başlayınca, onların nüfuzundan korkan Halife Mansur, Horasanlı Ebu Muslim'i öldürtür. Daha sonra da Harun Reşid, nüfuzundan korktuğu Bermeçoğullarını ortadan kaldırır.

TÜRK NÜFUZU:

Abbasi saraylarında, zenginlerin ve tüccarların evlerinde cariyeler vardı. Halife Mu'tasımın da annesi, Marida adında bir Türk cariye idi. Böylece dayıları Türk olan Mu'tasım devrinden itibaren Türk nüfuzu devri başlamıştır.

Satılmak için Bağdat, Şam ve Kahire'ye getirilen Türkler, hiç şüphesiz Doğu

Türkistan'dan getiriliyordu. Çünkü Doğu Türkleri o sırada henüz müslüman olmamışlardı. Batı Türkistan Türkleri ise müslüman oldukları için İslâm'a göre köle edinilmeleri yasaktı.

Mu'tasım, Tatarların kendisine Doğu Türkistan ve Kazakistan'dan getirdikleri Türkleri, ordusunun önemli mevkilerine yerleştirdi. Önce Kur'an okumaya başlayan, sonra da savaş sanatlarını öğrenen Türkler, yavaş yavaş yükselip emir (prens) oluyordular.

Halife ordusunda Türk nüfuzu artıp idarede söz sahibi olunca, Halife, onlar için özel bir şehir yapmak zorunda kaldı. Özellikle Bağdat sakinleri ve yabancı kökenli askerler arasında başlayan sürtüşmeler yüzünden, Halife, yeni başkentli Surre men ra'a (Samarra)'ya taşındı.

Arap komutanlarından Acif, Abbas bin Me'mun ile Mu'tasım ve Türk askerlerini görevden uzaklaştırma konusunda gizlice anlaşmıştı. Türk komutanlar Afşin ve Aşnas ile halifeyi öldürmeye karar verdiler. Ancak durumu öğrenen halife Mu'tasım, olayı bastırdı ve Araplarla Farısları yönetimden uzaklaştırdı. Böylece Türk nüfusu daha da perçinleşti. Suyuti'nin ifadesine göre, Mu'tasım, Türklerden yardım alan ve onlara makam, mevki veren ilk Abbasi halifesidir. Türkleri satın almak için Semerkand, Fergana ve diğer şehirlere adamlarını göndermiş ve onlar için çok para harcamıştır.

Bütün bunlara sebep, sadece anesinin Türk olması değildi. Mu'tasım, Türklerin cesur, atılgan, İslâma sınıksız bağlı olduğunu görünce, sarayının korunmasını onların uhdesine verdi. Onları, eyaletlerdeki idari mevkilere yerleştirdi. Böylece onları kendine en yakın kişiler sayarak Araplara ve Farıslara tercih etti(6)

Mu'tasım zamanında Bağdat'da Türklerin sayısı, 50.000'i aşmıştı. Türk hizmetçi, efendisine karşı hizmette ihlas gösterdiği takdirde hürriyetini elde edebiliyordu. Zamanla komutanlık ve emirlik mevkilerine yükseliyorlar ve hatta halifeleri

bile etkileri altına alıyorlardı. Böylece halifenin fonksiyonu kalmayıp, Türklerin elinde oyuncak oluyordu. Hatta Türkler daha da ileri giderek halifenin gözüne mül çektiriyorlar, bazılarını öldürüyorlar ya da hapsediyorlardı.

II.ABBASİ DEVLETİ VE TÜRKLER:

II. Abbasi Devri (Hicri 232-447), Abbasi Hilafetinde zayıflama ve yıpranma devrinin başladığı dönemdir. Bu dönemin ilk halifesi Mütevekkil, son halifesi ise Muktedi'dir.

Büyük Boğa ve el-feth bin Hakan, Mütevekkil'in işlerini idare eden kişilerdi. Mütevekkil, Küçükboğa ve Bağır'ın suikastı ile ölmüştür. Abbasi Halifesi Mustainbillah ise tamamen aciz kalmıştı.

Mütezz, halife olunca, kendisine karşı isyan edenlerin bu taşkınlıklarını biraz olsun hafifletmek istedi. Ama bunu hisseden isyancılar, onu feci bir şekilde katlettiler. Kendisinden sonra gelen halife Muhtedi'nin de durumu da zayıftı. Teberinin rivayetine göre Muhtedi, ellerini göğe doğru kaldırıp şu duayı yapmış: "Allah'im, Musa bin Boğa'nın yaptıklarından, onun sınır boylarını bozmasından ve düşmanların yaptıklarını mubah görmesinden sana sığınırım. Allahım, müslümanlara karşı tuzak kuranlara karşı tuzak kuranlara dost ol ve nerede olursa olsunlar, İslâm ordularına yardım et. Allahım, ben kendi niyetim ve irademle, müslümanların musibete maruz kaldıkları yere geldim. Onlara yardım edip savundum. Allahım, eğer hayırlı yardımlarımı kaybetmiş ve arkasından da gözyaşı döküp ağlamışsam, beni halis niyetimle bağışla ve koru" (8).

Halife Muhtedi, Abbasi halifelerinin en iyisi, en büyük takva ve ibadet ehli olmasına ve adalet bakımından Ömer bin Abdulaziz'e benzemesine rağmen zayıflığı yüzünden, çevresindekilerinin nüfuzunu kıramamış ve onlardan kurtulamamıştır. Gerek yakın çevresi ve gerekse avam tabakası, kendilerini doğru yola sevk ve teşvik etmesine kızmışlar ve ondan bıkip hilafetinin de fazla uzun sürdüğünü söyleyerek onu öldürme yolları aramışlar ve sonunda da öldürmüşlerdir. (9)

Bununla birlikte bu kişiler, hilafet sınırları içinde başgösteren bazı fitne ve isyanları bastırmışlar ve böylece Abbasi Devletine yardımcı olmuşlardır. Meselâ Babak, Alevi ve Zenci Karamita isyanlarını bastırmaya muvaffak olmuşlardır.

Yaşlı Abbasi Devletini saran bu zayıflık gittikçe artmış ve hatta saray veziri ve emiru'l-umera Tüzün, iki halifenin, Muttaki ve Kahir'in gözlerine mil çektirmiştir. Suyuti'nin rivayetine göre Muttaki'nin gözlerine mil çekildikten sonra Kahir, şu beyitleri söylemiştir: (10)

Tüzün, idareci olup kendisine itaat edildikçe, mil ateşte olacaktır.

Muttaki, 25 yıl hapiste kalmış ve 357 hicri yılında ölmüştür. II. Abbasi Devrinde, sözde hilafet merkezine bağlı olan, ve minberde halife adına hutbe okutan müstakil birçok İslâm devletleri ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin başındakilerin hepsi, doğu Türk ırkından gelmemiş olsa bile yine de Doğu Türkistanlıların bu devletlerin kurulmasında ve idaresinde etkin rolleri vardır. Bu devletler şunlardır:

- 1- Gazneliler
- 2- Tolunoğulları
- 3- İhşidiler
- 4- Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları Suriye ve Ata beyler
- 5- Harezmler

Bu devletlerin en etkili olan ve en uzun süreni Selçuklular, sonra da Gaznelilerdir. Bunların herbirinden kısaca bahsedeceğiz.

Bu dönemden sonra kurulan devletlerde de, Doğu Türkistan ve Kıpçak diyarından gelelerin etkili oldukları görülür. Meselâ Memluklar devrinde doğu Türkleri, hep hüküm darlık mevkilerini işgal etmişlerdi.

Daha sonra, bir Türk boyundan gelen Timur, devlet kurmuştur. Timur, soy olarak anne tarafından Cengizhan'a dayanıyordu. Timur'un devleti, Çin'den Moskova'ya ve Varşova'ya kadar uzanıyordu. O devirde eski dünya olarak bilinen ülkelerin büyük bir kısmı onun egemenliği altına geçmiştir. Oğulları da Afganistan ve Hind-

stan'da büyük bir devlet kurmuşlardır. Hindistan'daki Timur Devleti, Moğol Devleti olarak bilinmiş ve 19. asıra kadar sürmüştür.

Timur Devletinin kurulduğu sırada, Osmanlı Devleti kurulmuştur. Yukarıda adigeçen devletler arasında en uzun ömürlü olan Osmanlı Devleti, doğu Türkleri soyundan gelen Osmanoğulları tarafından kurulmuştur. İslâm ülkesinin sınırlarını genişleten ve Avrupa'ya yayılan Osmanlılar, birçok müslüman ülkeyi hıristiyanlara ve sömürgecilere karşı uzun zaman korumuştur.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, bütün Avrupa devletlerinin hep birden kendisine saldırıp istila etmesi sonucu yıkılmıştır.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Doğu Türkistanlıların İslâm Tarihindeki rolleri ve etkinlikleri yaklaşık on asır kadar sürmüştür. Bu etkinlik Çin'den Viyana surlarına kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla bu uzun tarihe biz burada ancak çok veciz bir şekilde değinebiliriz.

GAZNELİLER DEVLETİ

(H.351-582 / M.962-1186)

Samanî Emiri Abdulmelik bin Nuh'un veziri ve daha sonra onun Herat Şehri valisi olan Alptekin, meziyet sahibi bir kişiydi. Alptekin, Doğu Türkistan asıllı olup oradan getirilmiş ve Abdulmelik bin Nuh'un hizmetine girmiştir. Alptekin, h. 352 yılında Gazne yönetimini üstlenmiş, ancak bir yıl sonra ölmüştür.

Yine doğu Türklerinden olan Sebüktekin (Alptekin'in hizmetlisi/damadı) Gazne Devletinin asıl kurucusu sayılır. Cesur ve bilge bir kişi olan Sebüktekin, sağlam temeller üzerinde güçlü bir devlet kurmayı başarmış ve Afganistan'a hakim olmuştur. Hindistan'ın kuzeyini fetheden Sebüktekin, bugün Pakistan'ın kuzeyinde bulunan Peşaver şehrini kurmuştur. Yönetimde 20 yıl(366-387h./976-996m.)kalan Sebüktekin Hint Alt-kıtasında 6 asır sürecek Türk-İslam hükümdarlığının temelini atmıştır. Sebüktekin, Samanlılarla ilişkileri iyi idi. Samanlılarla birlikte düşmanlarına karşı savaşmış ve zaferler kazanmıştır. H.384

yılında Samani Nuh bin Mansur tarafında bütün Horasan'a vali olarak atanmıştır. Böylece Sebüktekin'in ülkesinin sınırları, Hindistan'ın kuzeyinden Horasan'a kadar uzanmıştı. Sebüktekin, İbni Esir'in de belirttiği gibi adil, mücahit, vefalı, sözünün eri, iyi itikatlı, iyilik sever bir kişiydi. (11)

GAZNELİ MAHMUD:

(H.388-421/M.988-1030) Gazneli Sultan Mahmut, babasının kurduğu devleti büyütüp genişletmiştir. Gazne Devleti, en muhteşem devrini onun zamanında yaşamıştır. Sultan Mahmut, takvası, çalışması ve cihad etmesi ile şöhret yapmıştır. İbni Esir, onu şöyle anlatır: "Gazneli Mahmut, akıllı dindar, hayırlı bir insandı. Birçok kitaba sahip ve bilgili bir kişi olup, her bölgeden alimler kendisine gelirdi. Sultan Mahmut, onlara ilgi gösterir, izzet ve ikramda bulunurdu. Halkına karşı iyi davranırdı, adil idi. Gazalara katılır ve cihada çıkardı. Yaptığı fatihlerle ün yapmıştır."

İbn Hallikan'ın da ifade ettiği gibi, Gazneli Mahmut, fütuhatıyla Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Böylece İslâm bayrağının daha önce dalgalanmadığı bir ülke daha fethedilmiştir. Müşrikleri oradan kovandı. Sultan Mahmut, put ve günah yuvaları yerine cami ve mescitler yapmıştır. (12)

Tarihçi Atebi de ondan şöyle bahseder: "İslâm bayrağı en görkemli devrini Nasıruddin Ebi Mansur Sebüktekin'in oğlu, sultanların en dindarı, en dürüstü, en ağırbaşlısı, en cömerti, en vefalısı. Yeminnuddevle ve Eminulmille Ebcil-Kasım Mahmud devrinde yaşamıştır. (13)

Hindistan'ı bir uçtan diğer uca fetheden Sultan Mahmut'a karşı Lahor, Bengal, Dehli, Kalendar v.s. Racaları bir olup direnmişlerdir. Brahmanlar, Batandah Savaşında müslümanlar tarafından mağlup edildikten sonra parçalanmış ve dağılmışlardır. Keşmir, Lahor ve Dehli'yi fetheden Mahmut, valiler tayin etmiştir. Gucarat'a yürüyüp en büyük putu yıkan Mahmut böylece en büyük fethini tamamlamıştır (14).

Bu futūhatından dolayı Abbasi halifesi Muktedir, kendisine Sultan lakabını ve

Yeminnuddevle ve Eminulmille ismini takmıştır. Putperest Brahmanlarla yaptıkları savaşlarla yetinmeyen Gazneli Mahmut, devletini kuzeye doğru da genişletmiş; İsmaili ve Batıni gibi ehl-i bid'at topluluklarıyla savaşmıştır. Bu konuda İmam Zehebi şöyle demektedir: "Yeminnuddevle Mahmud bin Sebüktekin, Halife Kadir'i Horasan'da temsil edip, Mutezile, Karamita, İsmailiye, Cehmiye, Rafida mezhepleri mensuplarını öldürmüştür." (15)

Sultan Mahmut, Samanlı Devletinin çalkalanıp zayıflamasından yararlanarak ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. Samanoğulları hizmetli ve kölelerinin Mansur bin Nuh es-Samani'ye isyan etmeleri üzerine Sultan Mahmut, Mansur'un gözlerine mil çeken Beytüzün ve Faik'i cezalandırmak için harekete geçmiş ve ikisini de saf dışı etmiştir. Gazneli Mahmut, Şii Büveyhoğulları Devleti ile de H. 420 yılında Rey (Tahran) ve Cebel'de savaşmıştır. Ayrıca İsmaili Karamitlerinde Kazvin'deki kalelerine saldırmıştır.

Büyük zaferleri gerçekleştiren Sultan Mahmut, alim ve ediplere yakın ilgi göstermiştir. Onun zamanında ilmi ve akli bir kalkınma gerçekleşmiş ve Gazne, ilim ve irfan merkezi olmuştur. Mahmut'un sarayında zamanın ünlü alimleri, filozofları, tarihçileri, edip ve şairleri vardı. En meşhurları arasında Farabi, Biruni, Harezmi, Hemezani, İranlı şairlerden Firdevsi, Unsuri v.s. sayılabilir.

Sultan Mahmut devrinde ilim, edebiyat, şiir ve bayındırlık sahalarında eş görülmemeyen kalkınmalar gerçekleşmiştir. Gazne Devletinin önemi, Hindistan'ın kuzeyini fethedip burayı ikna yoluyla müslüman yapması itibarıyla önemlidir. Gazneliler, Afganistan'ın ortalarında yaşayan Gurlular arasında da İslâmı yaymak için çalışmışlardır. Gurlular, daha sonra güçlü Gur devletini kurup Bengal'de İslâmı yaymışlardır. Özetle söylemek gerekirse, bugünkü müslüman Pakistan, Sultan Mahmut'un yaptığı fetihlerin bir ürünüdür. Müslüman Benladeş ise Gurluların gayret ve çabalarının ürünüdür.

Bu devride yapılan edebi ve ilmi

kalkınmanın yanında, Farsî şiiri ve dili de daha önce yaşamadığı bir döneme ulaşmıştır. Mesela, Firdevsi, Yunan şairi Homeros'un İlyada'sından bile neredeyse daha üstün olan efsanevi türdeki Şahnamesini bu devirde yazmıştır. Yine bu devirde Ferruhi, Ascadi, Unsurl vd. şairler yetişmiş; tıp, tarih, din alanlarında Arapça-Farsça eserler yazılmış ve kütüphanelerin sayısı artmıştır.

Gazne Devleti, Sultan Mahmut'dan sonra oğlu Mesut zamanında da aynı yolda yürümüştür. Ancak maalesef, iki büyük ve komşu Türk devleti arasında başlayan savaşlar gittikçe şiddetlenmeye başlamıştı. Uzun süren bu savaşlar, Sultan Mahmut devrinde başlamış, sonra oğlu Mesut ve torunu Mevdud bin Mesut devrine kadar sürmüştü ve sonunda Gazneliler, bir yandan Selçuklular, diğer yandan da Gurlular tarafından yıkılmışlardır.

Gazne Devleti, h.382/m.1186 yılında Gurlu Şehabeddin tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hindistan'da eserleri kalmış; bunlar daha sonra Gurlular tarafından tamamen yok edilmiştir.

Kısaca Gazne Sultanları, İbni Esir'in de dediği gibi, Sultanların en iyileridir. Özellikle Mahmut'un cihatları, ve ahiret için yaptığı işler herkesçe bilinir (16).

SELÇUKLU DEVLETİ (H.429-552/M.1038-1157)

Selçuklu Devleti, Abbasi Devrinde kurulan en büyük İslâm devletlerinden sayılır. Büyük fetihler gerçekleştiren ve Anadolu'yu fetheden Selçuklular, bir başka Türkistanlı kabile olan Osmanlıların da ileride Bizans'ı ortadan kaldırmasına zemin hazırlamıştı. Selçuklular, Suriye ve Cezire'de haçlı saldırılarına karşı koymuşlar, Türkistan topraklarında İslâmın yayılması için gayret sarfetmişlerdir.

Ancak Selçuklular maalesef, gerek Gazne Türkleri ile ve gerekse birbirleriyle savaşmışlardır. Babanın oğulla, kardeşin kardeşle savaşı, devleti yıpratmış ve sıkıntıya düşürmüştür.

Selçuklular, Dokak oğlu Selçuk'un

soyundan gelirler. Dokak, bugün Çin yönetimi altında bulunan ve Sinkiang olarak bilinen Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehriendir. Dokak, İbni Esir'in de belirttiği gibi, Oğuz Türklerinin lideri olup, zeki ve fedbirli, basiretli bir kişiydi (17). Oğlu Selçuk, gayretli, akıllı, kerem sahibi bir insandı. Doğu Türklerinin hükümdarı, onu ordu komutanı yapmıştı. Ancak devletin ileri gelenlerinin Selçuk'a aşırı saygı göstermeleri ve onsuz bir iş yapmamanı üzerine ondan korkmaya başlayan hükümdar, onu öldürmek istedi. Bunu anlayan Selçuk, kabilesiyle birlikte İslâm diyarına göçer ve Cend havalisine yerleşir, sonra müslüman olur. Bundan sonra, müslümanlar için bir güç oluşturur. Samanlılar, o sırada henüz müslüman olmamış Doğu Türklerinin saldırılarını püskürtmek için Selçuk'tan yardım ister. Selçuk'un kendisi gibi cesur dört oğlu vardı.

Gazneli Mahmut, Selçukluların Maverâünnehirde büyüdüğünü görünce, onların ileride kendi devleti için tehlike arzedeceğinden korkup onları dağıttı. Ancak Selçuklular, Mesut zamanında yeniden toparlandılar. Selçuk oğlu Mikail oğlu Tuğrul Bey, 1037 yılında Horasan'ın başkenti Merv'i ele geçirdi. Kendi adına hutbe okutup, hükümdarlar hükümdarı (Melik'ul-Muluk) lakabını aldı. Gazneliler ile Selçuklular arasında başlayan savaşlar, Gaznelilerin hizmeti ve Selçuklu hanedanının yıldızının parlamasına yol açtı. Selçuklular, zamanla genişleyerek komşu devletçikleri de ortadan kaldırdılar.

Tuğrul Bey'in üstünlüğünü kabul eden Abbasi halifesi, Bağdat'daki hutbede onun da adını zikretti. Bastırılan sikkelerde Tuğrul Bey'in adını, Büveyhoğulları hükümdarından önce yazdırdı.

Büveyhoğulları, hilafet başkentini ele geçirip idareye hakim olmuşlardı. Halifeyi kabullenip ona hürmet etmelerine rağmen, eğilimleri Şii mezhebi doğrultusunda idi. Mısır'daki Şii-Fatimilerin mubelliği Müeyyiduddin, Büveyhoğulları Sultanı Ebu Kaliçar'ı oldukça etkilemişti. Kaliçar, Müeyyiduddin'in derslerine devam ediyor ve adeta onun rızası olmadan bir iş yapamıyordu. Sonunda Müeyyiddin,

Kahiredeki Fatimi halifesine mektup yazarak, Deylemlilerin, Mısır Sultanı adına hutbe okutup ona biat ettiklerini bildirdi.

Bütün bunlardan dolayı, sünni Tuğrul Bey'in ortaya çıkışı, Abbasi halifesini sevindirdi. Tuğrul Bey, H.447 yılının Ramazan ayında bir Cuma günü büyük bir törenle Bağdat'a girdi. İranlıların ve Türklerin adeti olduğu üzere Halifenin önünde yeri öptü. Halife Kaim, onun sultanlığını kabullendi.

Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yenal ile savaşırken, bunu fırsat bilen bir başka Türk komutanı Besasiri, Bağdat'a saldırdı. İlginçtir, Türklerin büyük bir kısmı sünni olduğu halde, Besasiri, İsmailiye mezhebini bindendi.

Bağdat'ı işgal eden Besasiri, Halife Kaim'i esir aldı. Halife, Peygamberin ehli beyti ve Haşimoğulları hakkı için ondan kendisini öldürmemesi için yalvardı. Besasiri de onu bir yere hapsetti. Besasiri, Fatimi halifesi adına hutbe okuttu. Böylece -bir yıl bile sürse- Bağdat, tarihte ilk defa Fatimi oldu.

Halife, gizlice Tuğrul Bey'den yardım istedi. Hazırlığını yapan Tuğrul Bey, Hacca gidiyormuş gibi görünerek Bağdat'a saldırdı ve Besasiriyle savaştı. Besasiri'yi mağlup eden Tuğrul Bey, onun kafasını keserek Bağdat'a gönderdi. Sonra Halife'yi makamına iade etti.

Abbasi halifesinin Tuğrul Bey'e olan güveni arttı. Tuğrul Bey'i Batı ve Doğu hükümdarı kıldı. Ona, yedi siyah elbise giydirdi. Bunlar, yedi ülkeyi temsil ediyorlardı. Ayrıca ona süslü bir sarık giydirip, kendi kılıcını taktı. (Yıl: H. 451) Halife, bundan sonra sadece ibadetle meşgul olmaya başladı.

Tuğrul Bey, İbn-i Esir'in de ifade ettiği gibi, akıllı, halim selim ve tahammül sahibi bir insandı. Sırrını kimseye açmazdı. Namaz kılar, her perşembe ve pazartesi günü oruç tutardı (18). Öldükten sonra yerine kardeşi Davud'un oğlu Alparslan geçmiştir.

Alparslan'ın en büyük şansı, Niz-

amülmülk gibi zeki ve dahi bir vezirinin olmasıydı. O devirde kurulan Nizamiye Medreseleri, bu vezirin adını almıştır. O zamanın büyük üniversiteleri olan bu medreselerde Gazali gibi bir çok değerli alimler ders vermiştir.

Alparslan, kısa süren ömrüne rağmen büyük işler yapmıştır. Maveraünnehr'i zaptederek doğuya, Bizans topraklarının bir kısmını ele geçerek batıya doğru genişletmiştir. Onun sayesinde, Anadolu'da birçok kişi müslüman olmuştur.

Fatimilerle Suriye'de savaşmış ve onların yönetimi altındaki Halep, Mekke ve Medine'yi hakimiyeti altına almıştır. H.463/ M.1071 yılındaki Malazgirt Savaşı, İslam tarihinin en önemli meydan savaşlarından biri olarak kabul edilir.

200.000 kişiden oluşan Bizans ordusu, imparator Romen Diyojen komutasında Malazgirt'e yürümüştür. Sultan Alparslan, Azerbeycan'ın Hoy şehrinde idi. Ordusu, çeşitli bölgelere dağılmıştı.

Bizans İmparatoru ile savaşın yavaşlaması. Ama İmparator barışı red edince Alparslan savaşımaya karar verdi. Ordusu ve haalkıyla beraber Cuma namazını kıldı. Sonra zafer için ağlayıp Allah'a yakardı. Kılıcını kuşandı ve beyaz bir elbise giydi. Askerlerine dönüp dedi ki: "Ölürsem, kefenim budur. Burada, emreden ve emredilen yoktur. Şehit olmak isteyen savaşır, dönmek isteyen döner". Ordusunda kimse savaştan kaçmaya yönelmedi. Bizanslılarla savuşarak onları ağır bir yenilgiye uğrattılar. İmparator esir alındıysa da sonra serbest bırakıldı. Alparslan, Gürcistan, Azerbeycan ve Ermenistan'ı idaresi altına aldı. İslam dini, burada ve Anadolu'da yayılmaya başladı. İbn-i Esir, Alparslan hakkında şöyle diyordu: "O, cömert, adil, akıllı ve merhametli bir kişiydi. Allahın kendisine verdiği nimetlere kanaat gösterirdi. Fakirlere iyilik ve bağışta bulunur, her yılın ramazan ayında onlara bol ikramda bulunurdu. Dedikoduyu ve jumalcılığı hiç sevmezdi. Bir gün seccadesinin üstünde vezir Nizamülmülk hakkında yazılmış bir şeyler buldu. Okuduktan sonra bunu vezirine göstererek dedi ki: "Bu yazıyı"

al oku. Eğer doğru ise, kendini düzelt, ahlakını terbiye et. Eğer yalan ise, onları affet ve onları öyle şeylerle uğraştır ki insanları çekiştirmekten vazgeçsinler"

İbni Hallikan'ın dediğine göre Alparslan devrinde ülke büyümüş, nüfuzu artmış ve amcası Tuğrul Bey'in bile ele geçiremediği yerler almıştır (20). Öldükten sonra yerine oğlu Melikşah (Hicri: 465-485) geçmiştir. Bunun zamanında da ülke en geniş sınırlarına varmıştır. Çin'den Suriye'ye, Anadolu'dan Yemen'e kadar uzun tkopraklarda onun adına hutbe okutulmuştur. Melikşah, bu büyük ülkeyi, zekası ve cesaretiyle yönetmesini bilmiş, babasından sonra kendisinin de veziri olan Nizammülmülk de ona büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

Bu dönemde, bayındırlık çalışmaları artmış, ziraat islah edilmiş, ilim yolunda harcama yapmak için mal yatırımı yapılmış ve o devrin üniversiteleri olarak kabul edilen Nizamiye medreseleri kurulmuştur. Alimler, araştırmaya ve çalışmaya teşvik edilmiş, halkın ihtiyaçları gözetilmiş ve gözlemevleri kurulmuştur. Bu gözlemevlerinde, Ömer Hayyam, Ebu'l-Muzaffer el-isfari ve Meymun b.en-Necib el-Vasati görev yapmışlardır.

Melikşah'ın Bağdat'ı ziyaretinde Abbasi halifesi, ülkesinin ve halkın idaresini ona teslim etmiştir. Ayrıca onunla akraba olmuştur. İbn Halikan, Melikşah'ı şöyle tanıtır. "En iyi sultanlardan biri olduğu için adil sultan lakabıyla anılmıştır. Bizzat kendisi halkın şikayetlerini dinler ve adil bir ölçüyle bunları hallederdi. Onun devrinde yollar güvenliydi. Kafileler Meveraünnehir'e güven ve emniyet içinde gidip gelebiliyorlardı".

Melikşah'ın M.1092 yılında ölümü ile birlikte, tarihçilerin "Selçukluların altın devri" olarak tanımladıkları dönem sona ermiş oldu.

Melikşah'ın ölümünden sonra yönetimi oğlu Sancar devraldı. Sancar ile kardeşleri ve yeğenleri arasında iktidar meselesi yüzünden anlaşmazlıklar çıkmış ve savaş başlamıştı. Sancar, önce Hora-

san ve Maveraünnehir'i yönetmiş, sonra da idareyi tamamen eline geçirmiştir. Kendisi bilge bir kişi idi ve ihtiyatlı davranırdı. Ancak Selçuklu hanedanı içinde başlayan taht mücadeleleri, bu devletin zayıflamasına ve zamanla doğuda Harezmi gibi güçlü bir devletin ortaya çıkmasına sebep oldu. Harezmi devletinin kurucusu olan Atsız, Sultan Sancar tarafından Harezmi'ye vali tayin edilmişti. Zamanla güçlenen ve istiklalini ilan etmeye yeltenen Atsız ile Sancar arasında bir çok savaş ortaya çıkmıştır. Ne gariptir ki, Sancar bütün bu savaşlarda galip gelmesine rağmen Atsız'ı affetmiş ve görevine iade etmiştir.

Afganistan'daki Gurlular da Sultan Sancar'a karşı cephe aldılarsa da Sancar, Gurlu Alaaddin Hüseyin'in ordusunu yenerrek onu esir almıştır. Alaaddin Hüseyin'in kendisinin üstünlüğünü kabullenmesinden sonra da oğlunu tahtına iade etmiştir.

1153 yılında Sancar ilk defa ağır bir yenilgi aldı. O dönemde henüz müslüman olmamış olan Hitaylar, Selçukluları yendiler. Hitay Türklerinin lideri Gurhan, Merv, Serahs, Nişabur ve Beyhak'ı ele geçirdi. Sancar'ın şairi olan şair ve katip Feriduddin, bundan çok etkilenmiş ve sultanı teselli etmek için şu beyitleri söylemiştir:

*"Ey hükümdar, dünya senin
mızrağınla yön bulup düzeldi.
Kılıcın, kırk yıldır düşmanlarından
intikam alıyor.
Eğer sana nazar
değmişse, bu kaderin işidir.
Baki kalan ve bir olan yalnız Al lah'tır"*

Daha sonra Sultan Sancar, Hitaylıları yenmiştir. Sancar'ın şairlerinden Enveri, bu konuda şu beyitleri söylemiştir:

*"Şimdi sultan'ın ayakları sağlam
ve sabittir. Çünkü binileri istikrar bulmuştur.
Hükümdarın günlerce hata içinde
kıvrandığını görüyordum.
Sonra günler utandı ve ondan
özür dileyip tahtıyla kuçaklaştı".*

Sultan Sancar, son devirlerine doğru, doğu göçebe Türklerinden olan ve yol kesicilik yapan Oğuzlarla savaşır ve yenilir. Kendisi ve karısı esir alınır. Oğuzlar, es-

areti sırasında ona büyük bir saygı gösteriyorlardı, ama savaştan sonra bozgunculuğa başlamışlardı

Sancar'ın yokluğunu fırsat bilen bazı komutanları ve İsmaililer, ülkeyi istila ettiler. Sancar'ın karısı esaret sırasında ölünce, Sancar kaçmaya karar verdi. Ancak, kaçta ülkesinin başkentine gelince, hazinenin boşaltıldığını, ülkenin tahrip edildiğini ve halkın başı boş kaldığını görür. Üzüntüsünden dolayı ağır hastalığa yakalanır ve 1157 yılında Merv'de ölür.

Sancar'ın ölümü ile Selçuklu devletinde büyük hükümdarlar dönemi sona erer. Bundan sonra herkesin kendi istiklalini ilan ederek Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları gibi devletler dönemi başlar. Bu bölgelerde hüküm süren Atabeyler, Doğu Türkistan ve Kıpçak'tan getirilen esir ve köle Türklerden idiler.

Selçuklu devrinin özellikleri:

1. İslam devletinin bir yandan Anadolu'da, bir yandan da bugün Sovyetler Birliği sınırları içinde bulunan Ermenistan, Gürcistan, Azerbeycan v.s. bölgelerine kadar genişlemesi İslam dininin de buralar da yayılması.

2. Abbasi hilafetinin yıkılmaya karşı korunması, Şii'ler ve özellikle İsmaililere karşı savaşıp ehl-i sünnet bayrağının yükseltilmesi, Bağdat'ı istila edip orada İsmaili Fatimi halifesi adına hutbe okutan

3. Papa ve Avrupa ülkelerinin düzenlediği haçlı seferlerine karşı Suriye ve Kudüs'te İslam ülkesini korumak.

4. Bir çok bölgede adalet ve refahın ve bu arada ilim ve irfan'ın yayılması. Rasathanelerin Nizamiye medreseleri adıyla tanınan üniversitelerin, ayrıca hastanelerin kurulması. Selçukluların koruması altında bir çok bilim adamının yetişmesi. Mesela, astronom ve matematikçi Ömer Hayyam, filozof ve kelimci Gazali, İbni Cezvi v.s.

Bu devirde kağıt yapımının ilerlemesi üzerine kağıtçı ve müstensihler de çoğalmıştır. Özellikle Selçukluların ilk başkenti Merv'de kütüphane sayısında da artış olmuştur. Yakut el-Hamavi, özellikle

Sultan Sancar devrindeki Merv kütüphanelerini övmektedir. Yakut, bu kitaplıklardan çok istifade ettiğini, hatta oraya girince memleketini, allesini, çocuklarını unuttuğunu söylüyor. Mu'cemu'l-Buldan ve Mu'cemul-Udeba gibi kitapların yazımında bu kitaplıkların çok yardımcı olduğunu da ifade ediyor. Yine bu devirde yetişen Zemahşeri, el-Keşşat adlı tefsiriyle ün yapmıştır. Bu eseri, tefsir kitaplarının en önemlileri arasındadır. Ünlü hadisciler arasında ise Ebu Zekeriyâ Yahya b. Abdullah Mende, el-Hüseyn b. Mesu'ud el-Begavi el-Ferra ve Kerime sayılabilir.

Bu devrin büyük isimleri arasında, muhaddis ve fakih, şeyhül İslam Abdullah el-Herevi, gramerci el-Enbari, Ebu Nizar el-Bağdadi, İbni Dehhan v.s. de bulunur. "El-Kamil fi't-tarih" ve "usdu'l Gabe fi Temyizi's-Sahabe" kitaplarının yazarı İbni Esir, bu devirde yetişmiştir.

Selçuklu Sultanları genellikle şiirden zevk alıyorlardı. Özellikle Farsça şiirleri çok beğeniyorlardı. Sultanların sarayında bir çok şair bulunmuştur. Bunlar arasında Sancar'ın şairi Enveri bulunur. Nizami, Rudeki ve Ferruhi gibi şairler de bu dönemde ortaya çıkmıştır. O devir şairleri, Kural gereği çok kültürlü olmak zorunda idiler. Çünkü her ilim şiirle, şiirde her ilimle ilişki içindeydi.

Lamiyetu'l-Acem şiirinin sahibi olan ve vezirlik de yapan şair Tuğrai, makale yazarı Hariri ve ünlü tabiplerden Semerkandi, Ebu el-Gana'im de bu devirde yetişmişlerdir. Selçuklular, astronomi ilmine önem vermişler ve bir çok rasathaneler kurmuşlardır. Burada çalışan ünlü astronomi bilginlerine bolca ikramda bulunmuşlardır.

Selçuklu devrinde yetişen edip ve alimlerin sayısını tesbit etmek kolay bir iş değildir. Yazdıkları eserlerin dökümünü yapmak zordur.

KÜÇÜK SELÇUKLULAR:

Büyük Selçukluların son sultanı sayılan Sancar'dan sonra Selçuklu Devleti çözülmeye ve dağılmaya başladı. Afganistan ve bugün Batı Türkistan olarak bilinen

toprakları kaybeden Selçuklular, bir yandan Gurlular, diğer yandan da Harezmişahlar tarafından yıkılmışlardır.

Büyük Selçuklular devrinde Selçuklu ailesi, birleşik bir devlet görünümündeydi. Bir çok devletçikten oluşan bu büyük devleti, Selçuklu ailesinden bir lider, bazen kılıcıyla, bazen zeka ve tecrübesiyle yönetirdi.

Büyük Selçuklulardan sonra kurulan devletler arasında Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları ve en önemlisi Anadolu Selçukluları vardır. Anadolu Selçukluları, Büyük Selçukluların yıkılışından sonra uzun bir süre ayakta kalmış ve II.Alaeddin Keykubad zamanında yıkılmıştır (1300).

Selçuklulardan sonra, Atabeyler olarak bilinen Doğu Türkistanlı hükümdarlar devri başlamıştır. Atabeyler, aslında Kıpçak (Kazakistan) ovalarında ve Doğu Türkistan'dan getirilmiş köle ve esirlerin soyundan gelmektedirler.

Atabey (Atabek), bilgi ve zekasından dolayı hükümdar çocuklarının eğitimiyle görevlendirilen kişilerdir. Sultan öldüğü zaman oğlu henüz küçük ise, onun adına yönetimi Atabey alırdı. İlk Atabey, Nizamülmülk olup İranlı idi. Halbuki ondan sonraki atabeylerin hepsi Türk idiler. Atabeyler, emirleri (prensleri) eğitirler, devlet işlerine de bakarlardı.

Zamanla artan savaşlar ve çekişmeler sonucu Atabeyler, buldukları bölgelerin yönetimini ele geçirerek istiklaklerini ilan etmişlerdi. Böylece bir çok Atabeylik ortaya çıkmıştır. Musul, Mardin, Şam, Cezire atabeylikleri gibi.

Mısır Atabeyleri arasında en ünlüsü, Haçlı seferine başarıyla karşı koyan İmadu'd-din Zengi'nin babası Aksungur, Melikşah tarafından çok sevilirdi. Musul, Halep, Hama ve Humus'u yönetmişti. Melikşah ölünce, Aksungur, Melikşah'ın oğlu Berkayaruk'un yanında yer aldı ve Berkayaruk'un amcası Tutuş ile savaştı. Ancak Aksungur, bu savaşta öldü.

Sultan Berkayaruk, Aksungur'un ölümünden sonra küçük oğlu İmadeddin Zengi'yi koruması altına aldı. Cesaretiyle tanınan ve haçlılarla yapılan savaşlarda üstün başarı gösteren Zengi, Selçuklu Sultanları tarafından takdir edilmiştir. Melikşah'ın torunlarından Mahmud, Basra'ya, sonra da Bağdat ve Irak emniyet işlerine tayin etmiştir. Daha sonra Musul, Cezire ve Suriye'ye hakim olan Zengi, Hicri 522 yılında, Haçlılar tarafından tehdit edilen Halep'i ele geçirmiştir.

Selçuk Şah'a karşı yapılan savaştan sonra İmadeddin Zengi ile Necmeddin Eyyub arasında ilişkiler gelişmiştir. Böylece Eyyubi hanedanı tarih sahnesinde ortaya çıkmış ve haçlı seferlerine karşı savaşmışlardır.

Nureddin Zengi, İhlası ve fedakarlığı ile, Halep ve diğer Suriye şehirlerine yapılan saldırıları püskürtmüştür. Haçlıların müslüman ülkelere girmemesi şartıyla, yönetimden el çekeceğini söylemiştir.

Selçuklu Sultanı Mesut'tan yardım istediği zaman, Mesut'un ordusunun Halep'i istila etmesinden korkan Kadiye'ye şu meşhur sözünü söylemiştir: "Haçlıların, ülkemiz üzerinde emelleri var. Halep'i alırlarsa, Suriye'de İslam diye bir şey kalmaz. Müslümanlar oraya kafirlerden daha layıktırlar" (21). İmadeddin, haçlılara karşı üstün zaferler elde etmiş ve Selçuklu Sultanı tarafından kendisine, "Emirul'mü'minin yardımcısı Aksungur oğlu, büyük, adil ve muzaffer Emir İmaduddin Zengi" lakabı verilmiştir. Oğlu Nureddin babasının adil siyasetini izlemiş, haçlılarla savaşmış ve müslüman emirlerle yardımlaşmıştır.

Nureddin Mahmud Zengi, Haçlılarla savaşabilmek için Suriye'yi birleştirmeye çalışmıştır. 1154 yılında Şam'ı ele geçirmiş, daha sonra da komutanlarından Eyyubi asilli Eseddin ve yeğeni Selahaddin sayesinde nüfuzu Mısır'a kadar uzanmıştır. Sellahaddin, Nureddin'in ölümünden sonra doğudaki müslümanların lideri olmuş, cesareti ve sabrı sayesinde haçlılara karşı üstün zaferler kazanmıştır.

Sivas, Malatya ve Kayseri'yi yöneten Anadolu Selçukluları ve Danişmendliler, İslam ülkesinin sınırlarını genişletmişler ve Bizans'a ait bir çok yeri ele geçirmişlerdir.

HAREZMŞAH DEVLETİ:

(H. 470-628 / M. 1177-1231)

Anuştingin, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın sarayına hizmet için getirilen Doğu Türkistanlı hizmetkarlardan biriydi. Zamanla mevki yükseldi ve Harez m bölgesinin haraç işlerine bakmaya memur edildi. 1077 yılında Harez m'in yönetimini ele geçirdi. Kendisinden sonra oğlu Kutbeddin Muhammed başa geçti. Muhammed, hikmet ve adalet sahibi bir kişiydi, alimlere ilgi gösterdi. Anuştingin ve oğlu Kutbeddin, Selçuklulara bağlı olup, Sultana haraç gönderirler ve onun yanında düşmanlarına karşı savaşırlardı.

Atsız, 1227 yılında başa geçip ülkesinin temellerini sağlamlaştırdıktan sonra bağımsızlık mücadelesine başladı. Atsız ile Selçuklu Sultanı arasında başlayan savaşlar, Atsızın hezimetıyla biter. Ancak, Sancar'ın Harez m'e gönderdiği zalim valiye karşı halkın ayaklanması üzerine Atsız'ı makamına iade etti. Atsız'da Sancar'a bağlılığını ilan etti. H. 536 yılında Atsız, Selçukluların başkenti Merv'e saldırdı. Yapılan savaşta Selçuklular, Harzemlileri bir kez daha yendiler. Atsız'ın oğullarından biri bu savaşta öldü. Sancar, Harez m'i işgal etti ve yeğeni Gıyaseddin Süleyman Şah'a verdi.

Sancar, Hitay Türklerine yenilip esir alınınca, fırsatı değerlendiren Atsız, ülkesinin sınırlarını genişletir ve Merv'e kadar uzanır. Böylece Atsız, Ural Dağlarından Arap körfezine, Sind dağlarından Fırat sınırlarına kadar uzanan büyük bir imparatorluğa oturur.

Atsız, henüz müslüman olmamış Kıpçakların ülkesine saldırır ve bazı yerleri fetheder. H. 551 yılında Cend şehrini alır. Atsız'dan sonra bu büyük devletin başına II Arslan geçer. Maverannehir ve Horasan'da, Abbasi halifesinden sonra II Arslan adına hutbe okutulur. II Arslan, Selçuklu ve Gurlulara ait bazı bölgeleri de alarak

sınırlarını Kuzey Afganistan'a kadar uzatır.

II Arslan'dan sonra Alaaddin Tekiş, kardeşi Şah Muhammed ile yaptığı kısa süreli bir savaştan sonra yönetimi ele geçirir. H. 590 yılında Alparslan oğlu Tuğrul'un kuvvetlerini hezimetle uğratarak Irak'a kadar uzanır. Doğu da ise Hitaylıların topraklarından bir kısmını alarak ilerler. H. 596 yılında ölünce yerine oğlu Alaaddin Muhammed geçer. Onun devrinde devlet en geniş sınırlarına, batıda Irak'a, kuzey-doğuda Doğu Türkistan'a, güney-doğuda da Sind'e kadar uzanır. Hazar denizi, kuzey kıyıları dışında tamamen Harzemlilerin sınırları dahiline girer. Harzemlilerin kuzey sınırları Karadeniz'e güney sınırları ise Arap körfezi (Basra körfezi) ve Hint Okyanusuna kadar uzanır.

Alaaddin Muhammed, H. 605 yılında Gurlu Mahmud Gıyaseddin'i Afganistan'da yenerek Gurluları Hindistan'a çekilmeye zorlar. Alaaddin Muhammed, Karahitaylıları da yener. Savaşlarla dolu bir hayat süren Alaaddin Muhammedin annesi, nüfuz sahibi bir kadındı. Devlet işlerine karışması yüzünden oğlu ile annesinin arası açılmıştı. Alaaddin'in, Abbasi Halifesi ile de arası açıktı. Çünkü halife, Sultanlığı, Harzemliler yerine Selçuklulara vermişti.

Harez mşah, Hz. Ali'nin soyundan birisini halife ilan edip onun adına Harez m'de hutbe okutmak istedi. Bu durum, ülkede karışıklığa yol açtı ve Alaaddin Muhammed, Şiilikle itham edilmeye başlandı.

Bütün bu müccdele ve karışıklıklara rağmen, Harez m Devleti döneminde büyük alimler yetişmiştir. Bunlar arasında bizzat Alaaddin Muhammed tarafından saygı gören müfessir, fakih, filozof ve tabip Fahreddin Razi başta gelir. Alaaddin, Razi'yi görmek istediği zaman bizzat kalkıp ona giderdi.

Sultan Alaaddin Muhammed'in hükümdarlığına Cengiz Han son vermiştir. Cengiz Han adına casusluk ile itham edilen bazı tüccarlar, Otrar valisi tarafından öldürülür. Buna kızan Cengiz, Alaaddin'e elçiler yollayarak Otrar Valisinin kendisine teslim edilmesini talep eder. Ancak,

Alaaddin bu elçileri de öldürünce iki ülke arasındaki ilişkiler tamamen bozulur. Cengiz Han, Harezmi üzerine yürür.

Bu sırada, Harezmi ülkesi, iç savaşlar ve fitnelerle çalkalanmaktadır. Saray ve ordu bölünmüş, sultan'ın annesi oğluna danışmaksızın ülkeyi yönetiyordu. Alaaddin, Cengiz'e karşı koyamadı ve Cengiz, Harezmi ülkesini altüst etti. Cengiz'den kaçan Alaaddin ülkesinin dışında bir yerde ölü.

Alaaddin'in en büyük oğlu Celaleddin, Hindistan'a kaçıp bir ordu kurar ve Moğullarla savaşır başarı kazanır. Horasan ve İran'a gelen Celaleddin, daha sonra Azerbeycan'daki Gence şehrine gelir. Daha sonra ordusu ve dostları dağılır. Celaleddin'in cesareti ve zaferleri, Cengizhan'ı bile hayran bırakmıştır. Kendisi efsaneleşerek halk edebiyatına konu olmuş ve kerametli bir veli gibi tanınmıştır. Ancak, bütün bunlar, onun da kötü kaderini değiştiremedi. Cesaret ve kahramanlığı, onun büyük Moğol ordusu karşısında tutunmasına yetmedi. Kaçarak, yalnız başına Hazar Denizi kıyılarında öldü.

Harezmi Devletinde, alimlere, ediplere, doktor ve filozoflara büyük saygı ve ilgi gösterirdi. Bu devirde ilim ve bayındırlık sahalarında büyük kalkınmalar gerçekleşmiştir. Ancak, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, kardeşin kardeşi, babanın oğluyla mücadele yapıp ülkeyi zayıflatmaları, onları, Cengiz'in orduları önünde kolay yutulur bir lokma haline getirmiştir.

TOLONLAR DEVLETİ (H. 254-292-M 868-905)

Bu devletin kurucusu olan Ahmet Bin Tolun, aslen Doğu Türkistan ve Kıpçak ülkelerinden getirilen Türk hizmetkarlarından idi. Ahmed bin Tolun, henüz küçükken, Mu'tasım devrinde Abbasi sarayına getirilmişti. Burada yetişen Ahmed savaş usulünün yanı sıra, Kur'an, din ve Arapça tahsili de yapmıştır.

Türk komutanı Bakbak, Mısır'a vali tayin edilince, yerine naip olarak Ahmet bin Tolun'u atadı. Ahmed Hicri 254 yılında

Mısır'ın merkezine girdi. Bu sırada "yargı ve haraç işleri bir otoriteye bağlı değildi ve birçok kişi tarafından yürütülüyordu.

Eniştesi Yarcuh, Mısır'ın başına geçtikten sonra Ahmed bin Tolun, burada güçlü bir devlet kurdu. Yarcuh ölünce, Halife Mu'tasım, Ahmed'i Mısır'ın haraç işlerine tayin etti ve Ahmed'de Mısır'a hakim oldu.

Ahmed bin Tolun, Mısır ve Suriye'de ülkesinin sınırlarını genişletmiş ve birçok kargaşalığa son vermiştir. Kendisi, oldukça zeki, cesur ve saygın bir insandı. İyi bir idareciydi, halkını gözetirdi. Ülkesi, onun zamanında refah ve bolluk devri yaşamıştır. Ziraate önem veren Ahmed, köprüler yaptırmış, kanallar kazmıştır. Sınırları muhkem kılmıştır. Bizans İmparatorunu bile korkutan bir ordu kurmuş, donanma hazırlamıştır. İyiliksever biri olan Ahmed bin Tolun, bir çok cami ve medrese kurmuş, alimlere saygı göstermiş, ilmin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Yerine geçen oğlu Humarveyh, zevk ve lükse düşkün olmakla birlikte büyük ve güçlü bir ordu tanzim edebilmiştir. Ordusunun yıllık harcaması, 900.000 Dinara ulaşmıştı. Fakir ve güçsüzlere yardımcı olurdu. Ölümünden sonra ülkede artan karışıklıklar ve huzursuzluklar sonunda İhşidiler adına bir başka Türk devleti kurulmuştur.

İHŞİDLER DEVLETİ

(H. 323-358 - M. 935-969)

Bu devlet, Suriye ve Mısır'da kurulmuştur. İhşid, Türkçe bir kelime olup "Kral" anlamındadır. Mısır'da bu lakabı ilk olarak, Fatimi saldırısını püskürten Ebu Bekr Muhammed bin Tugaç kullanmıştır.

Bu lakap genellikle Fergana ve havalisi Doğu Türkistan hükümdarlarına verilirdi. İhşidlerin dedesi Caf, Halife Mu'tasım zamanında Irak'a gelmiş ve ondan ilgi görerek sarayına yerleşmiş, halife Vasık ve Muttevekkil zamanında bu durumunu korumuştur. Oğlu Tugaç, Bağdat'da halifenin huzurunda vezir Abbas bin Hasan'la mücadele etmiştir. Vezirde bir hile ile Tugaç'ı ve oğulları Muhammed ve Ubeydullah'ı hapse atmıştır. Tugaç, hapisyken ölmüştür. Vezir Sirac, oğullarını ha-

İstisna olarak çıkarıp hizmetine almıştır. Ancak Tugaç'ın oğulları Muhammed ve Ubeydullah, bir fırsatını bulup veziri öldürmüşler ve babalarının intikamını almışlardır.

H. 306 yılında Suriye'de Taberiye'nin yönetimini ele alan Muhammed bin Tugaç, zamanla şöhret bulmaya başlar. Buradaki fitneleri ve karışıklıkları yok eder ve Mısır'a saldıran Fatimileri yener. Abbasi halifesi, onun adına ilave olarak İhşid lakabını takar, Suriye ve Mısır'da adına hutbe okutur.

Fatimi Halifesi, Muhammed'i kendi tarafına çekmek istemiş ise de bunda başarılı olamamıştır. Buna rağmen Abbasi halifesi Muhammed İhşid'i azlederek İbn Raik'i Mısır'a vali tayin etmiştir. Buna kızan İhşid, büyük bir ordu ile İbn Raik'in üzerine yürür ve onu yener. Bir müddet hutbelerde halifenin adının zikr edilmesine engel olur.

Muhammed İhşid ölünce, yerine kölesi Kafur el-Habeşi geçer. İhşid'in oğlu henüz küçük olduğu için Kafur başa geçmiştir. İhşid'in oğlu büyüyünce başa geçer. Ancak Kafur yine de yönetimde etkilidir. Kafur'dan sonra idare, İhşid Türklerinin eline geçer. Ancak devlet bu sırada taht mücadeleleri yüzünden sarsıntı geçiriyordu. İhşid devletini, Fatimi komutanı Cevher H. 358 yılında ortadan kaldırmıştır.

İhşidiler devrinde Ebu Bekr bin Haddad, Muhammed bin Musa, Ebu Amr el-Kindi, Hasan bin Zulak gibi şair ve alimler yetişmiştir. Ünlü şair Müttennebbsi, kendisini vali yapar umuduyla Kafur devrinde Mısır'a gitmiş, ancak umduğunu bulamayınca onu hicv etmiştir.

İhşidiler devrinde ziratte büyük çalışmalar yapılmıştır. Hayat seviyesi yükselmiş, haraç 4 milyon dinar geçmiştir. Kafur, sadakayı, hak eden fakirlere maaş bağlamıştır. Bu maaşların toplamı, yıllık yarı milyon dinar idi (23).

İhşidler, 400.000 savaşçıdan oluşan büyük bir ordu kurmuşlardı. Koruma görevlileri ve diğer askerler bu sayının dışında idi.

İhşidler, devir olarak, Tolunlulara çok benzerler. Her iki devlet de Doğu Türkistan asıllıydı.

Her ikisinin devrinde de Mısır'ın refahı artmış, haracı yükselmiş, ordusu büyümüştür. Ayrıca ilmi, edebi v.s. kalkınmalar yapılmıştır.

İhşidiler ve Tolunoğulları, Fatimi saldırılarını püskürterek, Mısır'ın sünni kalmasını sağlamışlardır. Ehl-i sünnet dışında başka bir mezhebe yönelmemişler ve ehl-i sünnete göre hüküm vermişlerdir. Bu devir kadıları, dürüstlük ve temizlikle ün yapmışlardır. Bunların başında Battar bin Kuteybe gelir (24).

TİMUR DEVLETİ

Timurlenk, dünyanın en büyük devlet adamlarından ve komutanlarından kabul edilir. Onun Barlas kabilesine mensup olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, bazı tarihçiler tarafından Cengiz Han ve Karaşar Noyan büyük dedesi Toman Han soyundan geldiği de savunulmaktadır.

Babür'ün günlüğünde (hatıralarında) de belirtildiği gibi Karas Noyan müslüman olmuştur. Babür, Timur'un ana tarafından Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'a bağlı olduğunu tekid ediyor. Çağatay Han, uzun zaman, Türkistan'ı ve bugün SSCB'ye ait bölgeleri yönetmiştir.

Timur dünyanın en büyük İmparatorluğunu kurmayı başarmıştır. Moskova ve Varşova'ya kadar ulaşan Timur, Osmanlı Sultanı Beyazıdı da ağır bir yenilgiye uğratmıştır.

O devirde Semerkand, gerek sanat ve uygarlık ve gerekse yetiştirdiği alim ve edipleri ile diğer şehirlere üstünlük arz ediyordu. Timur, güçlü ve saldırgan bir kişi olmasına rağmen alimleri korumuş, ilim ve mimariyi teşvik etmiştir.

Timur, 1405 yılında öldüğü zaman geriye büyük bir İmparatorluk bıraktı. Devleti, doğuda Çin'den, batıda Varşova'ya, güneydoğuda Tibet ve Hindistan'dan, güneybatı'da Irak, Suriye ve Osmanlı ülkesini kapsıyordu.

Timur'un oğulları, bu büyük İmparatorluğu bölmeye ve bu uğurda savaşmaya başladılar. Çok geçmeden Cengizhan'ın müslüman torunları, eski topraklarının bir kısmını geri almayı başardılar. Bununla birlikte Timurlular, Maveraünnehr'i uzun bir süre yönetmişlerdir.

Timuriler devrinde (Şahruh, Uluğ Bey, Ebu Said et-Timuri), ilme ve alimlere büyük önem verilmiş, medreseler, hastaneler ve gözlemevleri yapılmıştır. Uluğ Bey, ilimlere oldukça düşkündü. Buhara, Semerkand, Herat ve Belh'de büyük üniversiteler kurmuştur. Bu üniversitelerde bizzat kendisi öğrencilere ders vermiştir.

Herat'a 1469'dan 1506 yılına kadar yöneten ve Timur ailesinden gelen Hüseyin Baykara, ilim, şiir, ve edebiyata olan düşkünlüğü ile tanınmıştır. Bugün Afganistan'ın kuzey-batısında bulunan Herat şehri, alim, edip, şair ve sanatçıların geldiği yerd. O devirde edebi ilimlerin yanısıra halıcılık ve resim sanatı da oldukça gelişmişti. Tablolarla süslü Şahname o günlerde ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Sadi, Nizami ve Cami gibi şairlerin divanları da bu devirlerin ürünleri arasındadır. Mimari, daha önce ulaşılmayan bir seviyeye ulaşmıştı.

Sultan Hüseyin Baykara'nın son devirlerine doğru Timurlulardan Muhammed Babür, Afganistan'da, merkezi Kabil olmak üzere büyük bir devlet kurmuşlardı. Bu İmparatorluk, daha sonra Hindistan'a kayarak Moğul İmparatorluğu adıyla büyük bir devlet haline gelmiştir. Bu devlet, İngiltere kraliçesi Viktorya devrine kadar Hindistan'a hakim olmuştur. Son hükümdarları Bahadır Han olup İngilizler tarafından Rangun'a (Birmanya) sürülmüştür (Ölümü: 1862).

Timur Devleti, Hindistan'da büyük bir İslami uygarlık kurmuş ve İslam dinini burada yaymıştır. Bıraktıkları ölümsüz eserler, burayı yıllarca adalet ve dini müsamaha ile yöneten büyük hükümdarları temsil etmektedir.

OSMANLI DEVLETİ

Osmanlı Devleti, Doğu Türkistan-

lının kurduğu en büyük, en uzun ve İslama ve Müslümanlara en faydalı olan Devletlerin başında yer alır.

Osmanlılar, Moğulların baskısı yüzünden Doğu Türkistan'dan Abbasi Devletine doğru göçen Oğuz Türklerinin Kayı boyundandır. Bu göç, Süleyman önderliğinde bir komutan tarafından yapılmıştır. Süleyman, Halep yakınlarında Fırat nehri kıyısında bir yerde öldürülmüş ve kabilesi ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı vatanına dönmek isterken, diğerleri de Süleyman'ın oğulları komutasında Anadolu'ya yönelmiştir.

Ertuğrul Konya Sultanı Selçuklu Alaaddin'e hizmet ederek onunla birlikte Bizanslılara karşı cihada katılmıştır. Buna karşılık kendisine, Bizans'a komşu topraklar verilmiştir.

Bu topraklar, Osmanlı devletinin ilk çekirdiğidir. Ertuğrul'un başkenti Söğüt olmak üzere kurduğu beylik, öldüğü zaman 3000 km²'ye ulaştı ulaşmıştı. Öldükten sonra yerine, Osmanlı Devletinin asıl kurucusu sayılan Osman Gazi geçmiştir. Ülkesinin sınırlarını genişleten ve Marmara Denizine kadar uzanan Osmanlı Gazi, Söğüt yerine Karahisar'ı başkent yapmıştır. Öldüğünde ülkesinin sınırları 8.000 km²'yi aşmıştı. Öldükten sonra yerine geçen oğlu Orhan, Bursa'yı fethederek burayı başkent yapmış ve kendi adına ilk kez para basmıştır. Bursa'da birçok camii ve medrese yaptırmış, İzmit ve Ankara'yı fethetmiş, Çanakkale Boğazından Avrupa'ya geçmiştir. Bizans'a ait birçok yeri fetheden ve burada İslam'ı yayan Orhan gazi öldüğü zaman ülkesinin sınırları 100.000km²'yigeçiyordu. I.Murad Devrinde ülkenin sınırları daha da genişlemiş, Edirne ve Filibe fethedilmiştir.

Bu genç ve yükselen İslami güçten korkan Avrupalılar, Papanın çağrısı üzerine Macar Kralının komutasında 100.000 kişilik bir ordu ile Osmanlıların üzerine bir Haçlı Seferi düzenlediler. Osmanlılar, 10.000 kişi olmalarına rağmen, Allahın yardımı ve inayetiyle haçlıları yendiler (Yıl: 1364).

Haçlılar, Batı Avrupa ülkeleri

askerlerinden oluşan büyük bir ordu kurarak 1371 yılında intikam için Osmanlıların üzerine yürüdüler. Ancak Osmanlılar, haçlıları ikinci defa ağır bir yenilgiye uğrattılar. Sofya, İşkodra ve Bosna, Osmanlıların eline geçti, ayrıca ülkenin sınırları Adriyatik denizine ulaştı. Avrupalılar 1389 yılında üçüncü bir haçlı seferi düzenlediler ve Osmanlılar tarafından bir kez daha hezime uğratıldılar.

Sultan I. Murad, savaş alanında dolaşırken, bir Avrupalı tarafından öldürülür. Yerine oğlu Beyazid geçer. Bu sırada devletin sınırları, Avrupa içlerine kadar uzanmıştı. Yüzölçümü: 400.000 Km²'yi geçiyordu.

Avrupalılar, dördüncü kez birleştiler. 15 Avrupa ülkesi askerlerinden oluşan haçlı ordusu, 1396 yılında Niğbolu'da Osmanlı ordusuna mağlup oldu. Avrupalılar, bu müslüman sultanı bir türlü yenemiyorlardı. Ama bir başka müslüman hükümdar Timur, 1402 yılında Ankara savaşında Beyazid'i yenerek esir almıştır. Beyazid, üzüntüsünden, bir yıl sonra esarette ölmüştür. Böylece Osmanlı Devleti bir fetret devri geçirerek parçalanmıştır. Ancak, kısa süre sonra Beyazid'in oğlu I. Mehmet, Osmanlı birliğini sağlamıştır. Oğlu II. Murad zamanında Osmanlı Devleti eski gücüne ulaşmış, haçlı ordusunu mağlup ederek Macaristan'a ulaşmıştır. II. Murad saltanatı oğlu II. Mehmed'e (Fatih) bırakıp kendisini ibadete adanmıştır. II. Mehmed, bu sırada henüz oniki yaşındaydı.

Bu durumu öğrenen Avrupalılar büyük bir haçlı ordusu düzenleyerek harekete geçtiler. Bunun üzerine II. Mehmed, babasına (II. Murad) şu ünlü sözünü söyler: "Eğer sultan sen isen, ülkeni savun. Eğer ben isem, ordunun başına geçmeni emrediyorum".

Bunun üzerine Sultan II. Murad, cihad için harekete geçerek 100.000 kişilik haçlı ordusunu yener. Bu savaştan sonra tekrar yönetimden çekilmek isterse de devlet adamları bunu kabul etmezler. II. Murad bunun üzerine, 1451 yılında ölünceye kadar tahtta kalır.

Babasının ölümünden sonra genç

II. Mehmed (Fatih), tahta geçer ve İstanbul'u fetheder. Peygamber, İstanbul için "İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden asker ne güzel asker, onu feth eden ordu ne güzel ordu" demiştir. 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesiyle Bizans devleti sona erer.

Fatih, haçlıların müslümanlara yaptıklarının tersine, hıristiyanlara çok iyi davranır. Fatih Sultan Mehmed, Bizanslılara gönderdiği bir yazısında, göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah'a and içerek şöyle demiştir: "Dinde ve ticaretle özgürsünüz. Mallarınız, dükkanlarınız ve bahçelerinizde tasarruf hakkınız vardır. İstedığınız yerde ticaret yapabilirsiniz. Kiliselerinizi camiye çevirmeyeceğim. Çocuklarınızı zorla yeniçeri yapmayacağım. Ve onları müslüman olmaları için zorlamayacağım. Size köle gibi davranmayacağıma, kendimi koruduğum gibi sizi de koruyup savunacağıma söz veririm".

Fatih, bu sözünde durmuştur. Gerçekten'de müslümanlar, dört halife devrinden günümüze kadar fethettikleri yerlerde gayri müslümlere zulmetmeyerek çok iyi davranmışlardı. Halbuki hıristiyanlar, müslümanlara zulüm ve işkence yaparlardı. Haçlı seferleri sırasında Suriye ve Kudüs'te yaşlı, kadın, çocuk ayırdetmeden müslümanları katletmişlerdir. Aynı şekilde Rus İmparatorları, müslümanları zorla hıristiyanlığa sokmuş, kabul etmeyenleri öldürtmüşlerdir. İspanyollar da Endülüs'te müslümanlara zulmetmişlerdir. Bu durum, bugün de devam etmektedir.

Genç Sultan Fatih, ülkesinin sınırlarını genişletmiştir. Öldüğü zaman, devletin yüzölçümü 2 milyon km²'yi geçiyordu. I. Selim zamanında birçok bölgeler fethedilmiş, Erzurum, Maraş ve Azerbeycan, Osmanlı ülkesine katılmıştır. Abbasilerin son halifesi Mütevekkil Alallah'ın Kahire'de ölümünden sonra toplanan alimlerin, Selim'in halifeliğini kabul etmişlerdir. Böylece halifelik Kureyşten çıkarak Osmanlı noğullarına geçmiş ve 405 yıl onlarda kalmıştır.

Osmanlı hilafeti, Sultan Süleyman zamanında en görkemli devrini yaşamıştır. Bu büyük ve aydın Sultan, birçok fetihler yapmış, idari ve kanuni İslahatlar gerçekleştirmiştir. Bu yüzden kanuni lakabını almıştır. Orduları Viyana kapılarına dayanmış, Boğdan, Belgrad, Macaristan, Rodos, ve İran ile Kuzey Afrika'nın bir kısmı fethedilmiştir. Kanuni öldüğü zaman devletin yüzölçümü 13 milyon km² idi.

II. Selim zamanında imparatorluğun sınırları daha da genişlemiş ve nihayet III. Murad zamanında 20 milyon km²'yi aşmıştır.

Osmanlıların başarıları şöyle özetlenebilir:

1. Müslüman Kuzey Afrika'da İspanyol, Portekiz ve diğer Avrupa devletlerine karşı savaşan Arap devletçiklerine yardım edip haçlı nüfuzuna ve baskısına karşı koyup yok olmasını önlemeleri;

2. İslam ülkesinin Avrupa içlerine kadar uzaması ve İslam dininin burada yayılmasını sağlamış olmaları;

3. İslama karşı kin besleyen Rus Çarlığı İmparatorluğunun genişlemesini durdurmuş olmaları;

4. Irak'ı işgal eden Safevi nüfuzunun yayılmasını önlemeleri; ve

5. Eğitim, bayındırlık ve sağlık alanlarına eşsiz hizmetleri.

Bütün bu yüce hizmetlere rağmen Osmanlı Devleti, duraklama ve gerileme devrine girmiş ve Avrupa ülkelerinin bir araya gelmesi üzerine bu "hasta adam" paylaşılmıştır.

Avrupa'nın topu, tüfeği ve kılıcıyla bu İmparatorluğu yıkmasından sonra müslüman ülkeler Avrupa'nın sömürgeci oldular. Batı, hala Türklerle İslam dünyasını birbirinden uzaklaştırma çabası içindedir. Çünkü Türklerin dinlerine ne derece bağlı olduklarını biliyorlar. Batı ve doğu emperyalizminin (Komüniz'in ve Kapitalizm'in) en çok korktuğu şey, İslam ruhunun, müslümanlar arasında ve özellikle Türkler arasında yeniden parlamasıdır.

Ancak, onların bu çaba ve niyetleri boşa çıkacak ve müslümanlar eski durumlarına dönecekler. Türklerin de bunda

büyük rolü olacak, Allah'ın izniyle.

Not'lar

(1) Vasili Vladimir Barthold, Arab Futuhatından Moğul İstilasına Kadar Türkistan, Milli Kültür-Sanat-Edebiyat Kurulu, Kuveyt; Arabçaya tercümesi Salahattin Osman Haşim, 1981, S.145.

(2) Mu'cem'ul-Buldan, "Türkistan" maddesi.

(3) Barthold, adı geçen eser.

(4) Kara Hitay'lar, 1224-1211 yılları arasında güçlü bir devlet kurmuşlardır. Bunlar, Çin'den Doğu Türkistan'a gelen Türkler olup Cungarya ve Balasağun'a yerleşmişlerdir. 1120 yılında Karahan devletini yenerek Batı Türkistanın büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Dine karşı hoşgörülü olup düşümanlardan yardım istemişlerdir. Kara Hitaylar, 1211 yılında Sultan Ala'addin Muhammed Harezşah ve sonra Cengiz Han tarafından tasfiye edilmişlerdir.

(5) Barthold, aynı eser.

(6) Dr. Hasan İbrahim Hasan, Dini-Siyasi-Kültürel ve Toplumsal İslâm Tarihi, Cilt: 2/s. 194.

(7) (orijinal okunamadı)

(8) İbn-i Cerir et- Taberi, c-11/133

(9) Mes'udi, Muruc ez-Zeheb, c.

2/431

(10) Suyuti, Tarih'ul-Hulefâ, s. 263

(11) İbni Esir, c. 9/48

(12) İbn Hallikan, Vefayat'ül-A'yan, c. 2/s.84

(13) Dr. Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dini ve Kültürel İslâm Tarihi, c. 3/s. 95

(14) Hazırül-Alem'il-İslâmi, c. 2/s.84

(15) bkz. Dr. Hasan İbrahim Hasan, adı geçen eser, c.3/s.89

(16) İbni Esir, el-Kâmil, c. 11/s.69

(17) İbni Esir, el-Kâmil, c. 11/s.69

(18) İbni Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c-1/s.10

(19) İbni Esir, aynı eser, C.1/s.28.

(20) İbni Hallikan, Al-a'yan, c.4/141.

(21) Aynı eser, c.4/371-374.

(22) Dr.Hasan İbrahim Hasan, Tarih el-İslam es-Siyasi V'ddini V'ssekafi, İbni Cevzi'den nalederek, c1/67.

(23) Aynı eser, c.3/304.

(24) Aynı eser, c.3/304.